

החרדים ו'חרבות ברזל': בין התנגדות להזדמנות

דבורה פלדמן | פברואר 2024

פורום קהלת (ע"ר)
עם ועולמו 8, ירושלים

תוכן עניינים

3	תקציר
4	מבוא
5	מתודולוגיה
6	1 יוזמות ותהליכים ברמת הפרט וברמת הקבוצה
21	2 חרדים וצבא: האם היחסים יוגדרו מחדש?
22	3 בין השתלבות להתבדלות: תהליכים מקבילים
25	4 גיבוש חלופה: בין פוטנציאל למימוש
32	5 השראה מתנועת פא"י ומהחרדיות הישנה
35	סיכום והמלצות
37	ביבליוגרפיה

אירועי 7 באוקטובר שרטטו קו שבר בחברה הישראלית. מטרת מסמך זה לבחון את התגובה של החברה החרדית על אירועים אלה וכלפי החברה הישראלית בכללותה ולהצביע על תהליכים חשובים, על הזדמנויות ועל אתגרים רלוונטיים לקובעי מדיניות. במחקר זה רואיינו בעלי תפקיד בתחומים מגוונים, וכן נותחו טקסטים שפורסמו באמצעי תקשורת המונים ובמדיה חברתית כדי לעמוד על הלך הרוח בחברה החרדית.

לאחר ניתוח הראיונות והטקסטים נוסחו ארבע תמות מרכזיות שעלו מהם: (1) אין תגובה 'חרדית' אחת אלא רצף שנע בין הזדהות לניתוק על הציר שבין מיינסטרים קשה (מרכז) ל'פריפריה חרדית'; (2) יש להבחין בין תגובת הפרט לתגובת הקבוצה ובין הצהרות למעשים, וגם להכיר בחשיבות של הצהרות במתן לגיטימציה לאחרים לפעול בניגוד לנורמות קהילתיות; (3) חלק מהחברה החרדית חש הזדהות רבה יותר עם החברה הישראלית ומפנים את האיום הקיומי, אך היקפה של קבוצה זו והביטוי המעשי של הזדהות זו אינו ברור בשלב זה; עם זאת יש הכרה מסוימת בנחיצות של שירות צבאי ושירות אזרחי ולגיטימציה של שירות מעין זה בתנאים מסוימים, בייחוד בכל הנוגע למסלול אזרחי; (4) לצד התפתחויות אלה יש גם התנגדות רבה מצד ההנהגה והממסד החרדי, וכן במיינסטרים הקשה בכללותו, להזדהות זו עם החברה הישראלית ולביטוייה המעשי ביוזמות שעניינן סיוע ישיר לצה"ל.

לסיכום, לנוכח השונות בין מגוון קבוצות בחברה החרדית והמנעד הקיים גם בקרב קבוצות שנתפסות אחידות (מיינסטרים), ולמראה ההתנגדות שיש לנוכח שינויים אלה, מומלץ למצוא דרכים לעבוד עם הפרט החרדי ועם קהילות ב'פריפריה החרדית' או על קו התפר, וכן לטפח מנהיגות אזרחית ותשתית חברתית אזרחית חרדית, שצומחת בימים אלה.

אירועי 7 באוקטובר טלטלו את החברה הישראלית, ניפצו קונספציות ושרטטו קו שמחלק בין העולם שלפני 7 באוקטובר לזה שאחריו. איפה כל זה פוגש את החברה החרדית? בחודשים שחלפו מאז מתנהל ויכוח פנים-חרדי וכלל-ישראלי על התגובה של החברה החרדית על המצב הנוכחי, הכולל עיסוק בשאלות האלה: האם חל שינוי בחברה החרדית או שמדובר רק בהאצת תהליכים בקבוצות שוליים? האם החלוקות הישנות רלוונטיות או שיש למפות את השונות קצת אחרת? האם יש האדרה ופרסום של קבוצות או של מעשים מסוימים והתעלמות מקבוצות גדולות שאינן משרתות את נרטיב השינוי? האם מדובר בערבות הדדית יהודית מתבקשת או בתודעה אזרחית מתפתחת? האם מדובר בהתקרבות רגעית שתפוגג ב'יום שאחרי' או בתהליך ארוך טווח? מה המשמעות של הצהרות שאינן מלוות במעשים? מה המשמעות של התנדבות בחברה האמונה על חסד? האם יש פער בין ההנהגה לשטח? אם יש, על מה הוא מעיד? האם צומחת חברה אזרחית חרדית והנהגת ביניים? נייר זה מנסה לענות על שאלות אלה באמצעות מיפוי ראשוני אגב הבחנה בין קבוצות ויוזמות שונות ובין פרט לקהילה וזיהוי מרחבי פעולה פוטנציאליים.

המסמך פותח בסקירה קצרה של היוזמות למיניהן ובתגובה עליהן ברמת הממסד וברמת הפרט. הפרק השני מנתח את המשמעויות של התגייסות לשלב ב' ושל היחס לצבא בכלל ומציע מספר עקרונות לשילוב צבאי ולשילוב אזרחי של חרדים. החלק השלישי דן במתח שבין התבצרות להזדהות ובקיטוב הפנימי המעמיק. הפרק הרביעי מצביע על הפוטנציאל הטמון בקבוצת החרדים העובדים ועל היוזמות הקיימות כיום לגבש להם מענה או חלופה מתוך הצגת האתגרים והמתחים שמלווים מהלכים אלו. הפרק מסיים בקריאה להרחיב את נקודת המבט מעבר למיינסטרים החרדי ולפעול עם עוד קבוצות בפריפריה החרדית, שפתוחות יותר לשינוי. הפרק האחרון מציע נקודת מבט היסטורית על החרדיות הישנה ועל תנועת פא"י ומציע לחדש מסורת נשכחת ששילבה עמידה איתנה ומחויבות עמוקה לצד מתינות, ריבוי דעות ויחס אוהד (וזהיר) כלפי המדינה ומוסדותיה. המסמך מציג כיווני פעולה כלליים המחייבים מחקר המשך וביסוס בכלי מחקר מקובלים, כמו סקרי עומק ובסיסי נתונים מנהליים, שטרם פורסמו. עם זאת תרומתו בהצגת תמונת מצב עכשווית, בזמן אמת, של תמורות חברתיות ניכרות שהחברה החרדית עוברת בעת הזו בנוגע לנושאים מורכבים וחשובים ביותר שילוו את החברה הישראלית בשנים הקרובות.

מתודולוגיה

מטרת המסמך היא הצגת תמונה ראשונית של תגובת החברה החרדית על מלחמת שמחת תורה אגב זיהוי תהליכי שינוי ומרחבי השפעה פוטנציאליים.

שיטת המחקר כללה שמונה ראיונות עם נשים חרדיות וגברים חרדים הפועלים במגוון זירות (תקשורת, יזמות, חינוך, צבא), מחוברים לשטח ומשתייכים למגוון קבוצות בחברה החרדית. ¹נוסף על כך נותחו טקסטים באמצעי תקשורת ההמונים ובמדיה החברתית כדי לעמוד על הלך הרוח בקרב פרטים וקבוצות בחברה החרדית.

1 כל המרואיינים חרדים מלבד ד"ר יאיר הלוי, חוקר חרדים, שמוזכר בשמו המלא. שאר הראיונות אנונימיים, ולהלן יוצגו המרואיינים האחרים בשמות בדויים (לפי סדר האלפבית): דוד, יזם שקידם מסלולים מותאמים לחרדים בצבא; דסי, ממלאת תפקיד יזמי, ניהולי ומשפיע בקהילה החרדית; יהודה, יזם בתחום תעסוקה וחינוך; יהודית, פועלת לקדם התנדבות של חרדים בקטיף; מיכל, אשת תקשורת; מנחם, איש תקשורת מהזרם המרכזי החסידי; נתי, בעל תפקיד ניהולי בעמותה חברתית.

1 | יוזמות ותהליכים ברמת הפרט וברמת הקבוצה

בפרק זה נציג בקצרה מגוון יוזמות של נשים וגברים בחברה החרדית ונצביע על שונות ביוזמות עצמן, ובהתאם לכך גם בתגובות כלפיהן. לאחר מכן נבחין בין תגובת הממסד והקהילה ובין תהליכים ברמת הפרט ונצביע על ההקשר הרחב יותר של הדיון על יוזמות אלה: מפגש ישיר עם המשמעויות (התאולוגיות, החברתיות והמוסריות) של האמונה בלימוד תורה כערך בלעדי במצב של איום קיומי.

1.1 | רקע ומאפיינים

הטבח ב-7 באוקטובר והמלחמה שפרצה בעקבותיו לוו בהתגייסות יוצאת דופן של המגזר האזרחי בישראל. גם החברה החרדית התגייסה למערכה הן באמצעות ארגונים קיימים שהפנו את פעילותם לעזרת מפונים, חיילים ומשפחותיהם, הן באמצעות התארגנויות מקומיות והקמת חמ"לים ויוזמות, שבהן איסוף אוכל וציוד לחיילים ולמפונים ושינועם, אירוח משפחות, התנדבות במלונות וכביסה למפונים. לצד יוזמות במישור המעשי התמקדו חלק מהיוזמות במישור הרוחני: ארגון אמירת תהלים בבתיים, לימוד משניות מפי ילדים, חלוקת ספרי תהלים, אימוץ שם חייל או חטוף ללימוד או לתפילה. חלק מהיוזמות ישבו על קו התפר שבין המעשי לרוחני, כגון רכישת ציוד לחיילים, קשירתן ושינוען, השתתפות בהלוויות וניחום אבלים. אפשר לזהות כמה מאפיינים שמבחינים בין היוזמות למיניהן: תוכן ומהות, קהל היעד, ארגון ומגדר.

א | תוכן ומהות: מסורתיות לעומת חדשנות, חסד לעומת מעורבות ותודעה אזרחית

חלק מהיוזמות נתפסות המשך טבעי לפעילות חסד מסורתית וחבירה לארגונים שפועלים בזירה זו, ולפיכך לא מדובר בחידוש אלא בחיזוק של התנהגות קיימת בעת משבר. עם זאת בחלק מהיוזמות מדובר בתקדים, היות שהחברה החרדית שללה פעילות זו או נמנעה ממנה במכוון מטעמים אידאולוגיים, כגון פעילות שקשורה לצבא או לחקלאות. יוזמות אלו היו אינטואיטיביות פחות למתנדבים (במקרה של חקלאות) או לחלופין נתקלו בהתנגדות (במקרה של צבא) מחשש שמעורבות זו תרכך את היחס כלפי המדינה וסמליה ותאתגר את התפיסה החרדית הקיימת.

ב | קהל היעד: מפונים לעומת חיילים ובני משפחותיהם

פעילות עם מפונים נתפסת לגיטימית, ניטרלית, המשכה של תפיסת חסד מסורתית. פעילות עם משפחות חיילי מילואים, ובייחוד עם החיילים עצמם, נתפסת מאיימת יותר, כי היא מעוררת תחושת הזדהות, שותפות ולגיטימציה מסוימת לממסד אזרחי חילוני-ציוני. המפגש הישיר עם חיילים או עם בני משפחותיהם גם עלול לעורר שאלות וספקות שקל יותר להדחיק בהתנהלות בדלנית בימי שגרה.

ג | ארגון: יוזמות ממוסדות לעומת יוזמות עצמאיות

בחלק מהיוזמות מדובר בארגוני חסד קיימים שהסבו את פעילותם כדי להתאימה למציאות הנוכחית,

אבל יוזמות אחרות הן עצמאיות, חסרות תשתית או שייכות ממסדית, וצמחו מלמטה. הן משקפות במידה רבה רצון בקרב פרטים בחברה החרדית להיות שותפים במערכה בהתאם לצרכים שעלו מהשטח.

ד | מגדר: התארגנויות ניכרות של נשים ויוזמות בהובלתן

ככלל, נשים חרדיות פתוחות יותר ליוזמות הודות לגורמים אידאולוגיים, מקצועיים ואישיים: לא מוטלת עליהן חובת לימוד תורה, הן מחוברות יותר לחברה הכללית בעקבות העבודה ובעלות כישורים מקצועיים, קשרים ותשתית לקידום יוזמות. ראוי להעמיק במשמעויות של מאפיין זה, אך נראה שיש עשייה נשית ניכרת לצד מחשבות על שימוש בתשתית שנוצרה לחיבורים בין נשים ב'יום שאחרי'. חנה אירם למשל, ממקדמות חמ"ל אחיות מברזל, רואה במיזם פלטפורמה לטווח ארוך: "הרעיון של אחיות מברזל הוא קשר אישי של אחות לאחות. אנחנו רוצות שזה יישאר לאורך זמן ולא ייעלם כשהמלחמה תסתיים" (מלק בודה, 2023).

לסיכום, מאפיינים אלו, הנוגעים בהיבטים של תוכן, קהל יעד, ארגון ומגדר, מעצבים את היחס ליוזמות לחיוב או לשלילה. הם משרטטים את גבולות הלגיטימציה ומשפיעים על הפרשנות המוגבלת או המרחיבה שניתנת ליוזמות למיניהן, כפי שיורחב להלן.

1.2 | משמעות היוזמות

נכון להיום נראה שאין נתונים רשמיים על מספר היוזמות או על מספר המתנדבים החרדים, וגם לא על היקפן ועל השפעתן. מדיווחים בעיתונות, ברשתות חברתיות ומשיחות עם פעילים נראה שמלבד ארגוני חסד יש מאות יוזמות עצמאיות במגוון היקפים, ויש הערכות על חמ"לים שבהם אלפי מתנדבים. לדוגמה, ב'משמר העם', יוזמה שקמה בימים אלה ופועלת בחסות 'השומר החדש', יש כ-1,500 מתנדבים שמסיירים בעשרים מוקדים ברחבי הארץ (רט, 2023). ככלל, הירתמות זו מעידה על תחושת שותפות והפנמת גודל השעה, ועם זאת הדעות חלוקות בנוגע לטיבה ולהיקפה. **בפרספקטיבה פנים-חרדית אפשר לזהות מספר פרשנויות להתגייסות האזרחית בחברה החרדית, והן נעות בין שלילה והקטנה של התופעה לזיהוי תהליכי עומק:**

א | אין פה שום חידוש - עמדה זו רואה בהתגייסות הנוכחית המשך ישיר לתפיסת ה'חסד' המאפיינת את החברה החרדית בייחוד ביוזמות רכות, שמתרכזות במפונים ולא בחיילים, ולכן אינן מאיימות על בדלנות והסתייגות מהמדינה או הצבא. הסבר זה חלקי, היות שהוא מתעלם מיוזמות אחרות שבהן קהל היעד או תחום העיסוק אינו מאפיין את פעילות החסד המסורתית, וכן מהעובדה שהן מפגישות חרדים מפגש ישיר יותר עם ההשלכות של שירות צבאי על המשפחה ועל מעגלים נוספים.

ב | לא מדובר במיינסטרים - חלק מהיוזמות, בייחוד אלה שזכו לסיקור תקשורתי וכללו מפגש בין חרדים וחיילים בשטח, אכן מאפיינות פחות את הזרם הדומיננטי. עם זאת גם חרדים מהמיינסטרים היו מעורבים ביוזמות מסורתיות פחות, הגם שבמספרים קטנים יותר. לחלופין, ייתכן שהם מייצגים זרם מתון יותר בתוכו.

ג | עלייה בהזדהות עם הצבא ועם החברה הישראלית - עמדה זו עולה בתקשורת החרדית הלא-ממסדית ובקבוצות דיון פנימיות ומוצאת לה תימוכין מסוים ביוזמות למיניהן ובשיח פנימי. עם זאת יש צורך לאפיין יותר את הקבוצות שבהן שינוי זה מתבטא וכיצד הוא מתבטא, היות שיש תימוכין סותרים, כפי שעולה גם בראיונות.

ברמת ההנהגה, גדולי הדור וחברי מועצת התורה יצאו נגד יוזמות הקשורות בצבא וכן נגד יוזמות אזרחיות, גם אם בנימה עמומה (ראו הוון, 2023), כפי שמשתקף בקריאה של הרב דב לנדו, ממנהיגי הציבור החרדי, שפורסמה ביתד נאמן ובלוחות מודעות: "אין לנו אלא לימוד התורה. והעוסקים בפעולות אחרות מושכי לבבות רפופים המדמים כי בהם תשועתנו מכל הצרות והסכנות האופפות אותנו ידעו כי רבה משוגתם". נראה שהחשש נובע הן מערעור המעמד של לימוד תורה, שנתפס כהגנה המרכזית בעת צרה, והן מהזדהות יתר, כפי שעולה בהרחבה בעיתונות הממסדית. מאמר עורך ביתד נאמן (תשפ"ד) למשל, שכותרתו "תורה מגנא ומצל"א", מתריע: "אסור גם שעשית חסד תהיה סחף רגשי של 'ביחד'" (עמ' 61). הכותב מזדוהר מפני "שת"פים שחיבווקם חיבווק דב", וממליץ להישען על ארגונים מסורתיים-ממסדיים: "מי שנדבו לבו, יש מספיק מסגרות 'ישנות' כמו 'עזר מציון' למשל, כדי לנתב את מבועי הטוב" (עמ' 61). הקריאה להתנדב באמצעות מסגרות "ישנות" מחדדת את החידוש בהתארגנויות הנוכחיות שאינן נטולות לשליטה או לפיקוח של הממסד. מעבר לחשש מזליגה יש חשש מ'היום שאחרי'. האידאולוגיה הבלנית תעמוד למבחן לנוכח גילויי הסולידריות שתועדו במהלך המלחמה, כפי שמציין מנחם, איש תקשורת מהזרם החסידי המרכזי: "כל מה שקורה גורם נזק לציבור החרדי כי לא יהיה אפשר לבקש פטור. אתם במלחמה הראיתם כמה אתם עם חיילים, אתם לא רצתם לבית מדרש, אז מה עכשיו פטור?"

לסיכום, יש להבחין בין יוזמות ובין קבוצות בתוך החברה החרדית. לצד טיעונים המסתייגים ממתן פרשנות עודפת ליוזמות אלה יש להכיר בנטייה של הקבוצה הדומיננטית (מיינסטרים) להקטין בחשיבותן, אם באמצעות זלזול בכוחן של קבוצות שנתפסות שוליים, אם באמצעות זלזול בכוחם של רעיונות לזלוג פנימה לאורך זמן, וכן בנטייה הדומה אך מנוגדת של יחסי ציבור מוגברים של קבוצות רעיוניות המבקשות לקדם סדר יום אחר, שאולי נוטה לפרשנות מרחיבה של המצוי.

1.3 | התגובה החרדית ברמת הפרט

בחברה שמרנית וקולקטיבית קל לעמוד על תגובת הממסד, אך קשה יותר לעמוד על הלך הרוח של הפרט. הגם שרשת האינטרנט והמדיה החברתית מאפשרות עקיפת מנגנוני פיקוח, לרבים במיינסטרים ערוצים אלה נגישים פחות או שהם חוששים להביע בהם את דעתם בפומבי. השיח הממסדי, כפי שהוצג לעיל, שולל מציאות של שינוי, או מתחם אותו לשולי המחנה. כדי לעמוד על החוויה של הפרט לנוכח המפגש עם הסיפור הישראלי, הנוכח מאוד במרחב כיום, נבחן תגובות מספר של נשים שמייצגות התמודדויות שונות עם חוויית הערעור.

תגובה א | התחזקות פנימית-רוחנית

תגובה זו מאופיינת בערעור ובניתובו לחיזוק עמדות קיימות, כפי שמשתקף בטור שהתפרסם בבמה מקוונת שפונה לנשים מהמיינסטרים החרדי. הטור עוסק בהתמודדות של רבקי (2023), מנהלת גן ממלכתי, עם המפגש הישיר עם עמיתות לעבודה ועם הורים שלהם בני משפחה בצבא, ובשיח הפנימי שמתנהל בתוכה למשמע השאלה "מי אצלך בחזית?" (רבקי, 2023).

הכותבת מנתבת את השאלות להתחזקות פנימית שמניחה שהערעור שחשה מקורו בחולשה רוחנית. עם זאת היא מסיימת את הטור בהטלת ספק שמכוון פנימה, אל המידה שבה היא פועלת מתוך אמונה בצדקת הדרך או מכוחו של הרגל: "אולי אנחנו צריכות לתת יותר כובד ראש לחיים שבחרנו בהם? האם אנחנו באמת מאמינות בזה?" (רבקי, 2023).

עיון בתגובות מעלה שכמה נשים מזדהות עם הערעור שהציפה ומתארות תחושות של חוסר נוחות, בלבול, רגשי נחיתות וצורך להתנצל. עם זאת מרבית התגובות עוסקות בצורך בהתחזקות רוחנית. אסתר למשל מציפה את הערעור אך ממהרת לנתב אותו לצורך בהתחזקות: "בזמן כזה של מלחמה זה יוצר פתאום רגשות כאלו של בלבול ואולי רגשי נחיתות כשיש כל כך הרבה אהבה ותמיכה לחיילים [...] אבל כמה אנחנו צריכים להתחזק ולדעת שאנחנו בצד שמחזיק את העולם!"

תגובות מספר עוברות ממגננה למתקפה ומערערות על עצם הלגיטימיות של שאלות מעין אלו:

חני: "איך הגענו למצב שאנו חשות צורך להתנצל? שנדמה לנו, ולו לרגע שהם בעורף כשאחרים בחזית, כאשר האמת היא הפוכה לגמרי?"

דבי: "בגלל שלא נעים למישהו שאחר נמצא בצרה והוא לא – אז לכן משהו לא בסדר אצלנו???? [...] אנחנו חיים את החיים שלנו – כי כך אנחנו מאמינים [...] וזהו! [...] אנחנו לא אמורים לפזול ימינה או שמאלה לפי שאלות מביכות או כואבות."

השיח הקבוצתי מאפשר הצצה להבניה של שיח נשי פנימי, שנוכח פחות במרחב. הוא מעיד על ערעור מסוים אך מנותב להתעצמות העמדות הקיימות מחד גיסא ונמתחת עליו ביקורת מאידך גיסא. עם זאת מדובר על הרובד הגלוי והקולקטיבי, וכדי לעמוד על השפעתו יש לבחון אותו גם ברמת הפרט. יצירת מרחב אנונימי מאפשרת לפרט להביע את דעתו בפחות חשש לסנקציות, כפי שעלה בקרב חלק מהמראיינים.

תגובה ב | פיצול לזהות אוטונומית ולזהות קהילתית

דסי, שממלאת תפקיד יזמי, ניהולי ומשפיע בקהילה החרדית, מצאה את עצמה די מהר מעורבת בגיוס ציוד וכסף לצבא בעקבות אחיה, המשרת בו. הממשק שלה עם החברה החילונית והמעורבות שלה ביוזמות שקשורות לצבא מעוררים "הרבה שאלות זהותיות" ו"תהום פעורה שאומרת אני לא אהיה אותו דבר מבחינה אידאולוגית. אני מבינה שמהו אני עושה בלי לחשוב, כי לא בא לי לחשוב עליו".

דסי היא חברה בקבוצה הולכת וגדלה של חרדים שיש להם ממשק קרוב עם החברה החילונית, המוביל לעיתים גם לפיתוח תודעה אזרחית. עד עכשיו היא מצאה דרך לנוע בין העולמות, "להיות ממלכתית באזורים מסוימים, חדורה בהבנת ערך של חרדיות מהי באזורים מסוימים, וללכת תמיד על קו התפר. פה קו התפר, כאילו הגדר קצת ירדה". לנוכח העוצמה של המתחים שעלו עכשיו, ובייחוד לנוכח המעורבות שלה במאמץ המלחמתי, לעומת מרבית הנשים במיינסטרים, שמעורבות יותר במעטפת, היא "חייבת לבחור צד". דסי מתארת התנגשות בין עולם המעשה, שהיא מושקעת בו מאוד, ובין עולם הרוח, שמתבטא באמונה שלה בכוח של לימוד התורה של בעלה וילדיה: "כי אם אני כל כך משקיעה משאב בלעזור לגייס משאבים צבאיים, חשובים ככל שיהיו, אבל האם אני עדיין מאמינה באותם ערכים שגדלתי עליהם? שהם 'התורה שומרת עלינו בכל מחיר'?" תפיסת עולם שיוצרת הייררכייה תמידית אגב ניתוק עולם הרוח מעולם המעשה אינה מכינה אותה להתמודדות עם העולם שבחוץ, בייחוד בימים אלה. העצימות של המתחים כבר אינה מאפשרת לה "להיות אדישה". מתח זה בין עולם הרוח לעולם המעשה חוזר ונשמע בשיח המערער ובשיח המתבצר כאחד.

שלא כנשים שלעיל, דסי אינה רואה בערעור חולשה רוחנית בלבד אלא גם תוצאה טבעית של המפגש עם האחר, מפגש שדורש בירור אמוני, והיא אינה חוששת להפנות שאלות קשות כלפי עצמה וכלפי המערכת: "השאלה עלתה בי כי גדלתי לתפיסת עולם שלעולם לא נעצרתי לחשוב עליה באמות מידה ביקורתית, והמקום הזה, שיצאתי מאזור נוחות קהילתית למרחבים שיש בהם הרבה אינטראקציות משולבות, והם

מספקים הרבה מאוד שאלות מאתגרות של זהות שבו אתה חייב לנקוט צד. אתה לא יכול להיצמד לקו של המיינסטרים ולהגיד כן, כן, כן, כי יש הרבה מאוד דיסוננס בצדדים".

דסי אומנם רואה את עצמה חריגה בקהילה שלה, אך היא אינה היחידה. שיח מעין זה מתקיים בשקט גם בקרב חריגים או 'לא-מייצגים' אחרים. האופן שבו היא מתמודדת עם הפער שנוצר או התרחב בין התפיסות שלה לקהילה הוא הפרדה של העצמי מהקהילה אגב ניצול האוטונומיה במרחב האישי-מקצועי ושמירה על הנורמות המצופות במרחב הציבורי-קהילתי: "היכולת שלי לתזז [...] היא לעשות את ההפרדה [...] ברמה פרטנית עושה מה שבא לי [...] ברמה החברתית-קהילתית מעולם לא אגיד בחוץ עזרתי לרכוש (ציוד לחיילים) [...] זה יהרוס לי מבחינה חברתית-קהילתית, אבל אני ברמה האישית חיה עם הדיסוננס [...] לא מאמינה בערכים שלה, אבל בשביל להישאר שמה חייבת לשמור על כללי משחק".

תגובה ג | ביקורת בקו התפר

התגובה השלישית מאפיינת חרדיות על קו התפר, שמשייכות למסגרת החרדית אך שייכות פחות לקהילה ולמוסדותיה. מיכל, אשת תקשורת שנמצאת על קו התפר בין מיינסטרים למודרני, מבקרת את הבדלנות החרדית: "אני חושבת ש'לפי שהוציא את עצמו מן הכלל כפר בעיקר' זה החטא החרדי כיום". היא מצביעה על הסדקים שנוצרו בתפיסת העליונות המוסרית החרדית, כי "פתאום רואים ערכים כמו מסירות נפש כפשוטו להצלת הזולת – אלו שקפצו על רימון, והם חילונים גמורים. סיפורי הגבורה שמגיעים מערערים הרבה את החרדיות הנוכחית". בהתאם לכך היא מצפה "שהחרדים יתחילו להכיר גם בצד החילוני ובנחיצותו. השבר בעם הזה לא חד-סטרי".

בדומה לדסי גם מיכל מתארת בריאיון את תהליך הערעור שחשה מול עצמה: "אם עד היום לא דיברתי על גיוס, כי אומנם הצדק והיושר דורשים שנתגייס, אבל יש לי בן אחד, ואיזה אינטרס יש לי לשים אותו על מסלול שבסיומו עלול להיות קבר צבאי? היום התחושה היא שבלי בן ובעל לוחמים האופציה היא משפחות שחוטות ללא הגנה כלל". מיכל מתארת התמודדות כנה עם המניעים שלה שלא לעסוק בסוגיית הגיוס לצד הפנמה של האיום הקיומי בקהילה בלי לוחמים: "בשכונה שלנו אין לוחמים, זה הטייק המרכזי שלי על המגזר. חשבנו שאנחנו בורחים מאחריות לאומית ומאפשרים לעצמינו בחירה, שגם הבן השבבניק לא יתגייס, אבל בסוף החברה שלנו מופקרת לחסדי האויב, כי אין לנו את קו ההגנה של אזרחים לוחמים כמו בבארי".

מיכל מתארת את ההתנגדות שנתקלה בה בקבוצת דיון: "החוסר פרופורציה הזה הורג אותי. (הן) חייבות להבטיח שהבן שלי יהיה אותו ישיבע בוחער [...] ועד שלא יבטיחו את זה אין סיכוי שנחנך לגיוס". היא מכירה ב"פחד של החילון, שהוא אמיתי ונוכח", אך "ראוי לשקול אותו מול הערך של השותפות והאחוה עם כל העם, כלומר בסוף אנחנו יוצאים אלו שדמם סמוק יותר, אומנם אינטרס רוחני, אבל גם נרקיסיזם רוחני הוא עיוור לזולת". מיכל מאוכזבת מהיעדר שיח כן על המניעים להימנעות מגיוס ועל ההתעלמות מערכים אחרים המוקרבים על מזבח רוחניות מעין זו. היא גם מצביעה על הקושי להבחין בין מניעים אישיים למניעים רוחניים ומדגימה כיצד הם מתערבבים זה בזה: "כמות הביקורת לא משנה את העובדה שלא בא לי לבכות על קבר צבאי [...] וסביב זה אני אבנה בניינים של אווירה חרדית גם לילד שלא ממש לומד, אבל העיקר שלא יתגייס. ברמה הכי אישית בוא נודה באינטרס הזה. בחיים לא נודה בו, כי זה מוציא אותנו קטנות מול האימהות החילוניות ששולחות כעת ילד לקרב אחרי ששכלו את הבכור".

קשה לדעת עד כמה התגובה של מיכל מייצגת. עדויות רבות מורות אחרת, ובדבריה עצמה עולה שהיא

בדעת מיעוט אף בקבוצת דיון שנחשבת פתוחה ומגוונת. עם זאת ברמת הפרט תהליך זה מתרחש במידה זו או אחרת, וחשוב שהוא יקבל ביטוי.

התגובות שלעיל מעידות על ערעור, אך הפרשנות הניתנת לו מנותבת להתחזקות או להיפרדות: רבקי מבטאת ערעור זמני שממונף לחיזוק רוחני, הגם שסדקים אלו עלולים להתרחב לאורך זמן. היא גם משקפת דינמיקה קבוצתית מורכבת, שיש בה משטור שיח, מה שמקשה על היכולת ללמוד על חוויית הפרט כשהוא בשיח עם קבוצה. דסי מבטאת תהליך של ערעור עמוק שהוביל לבירור אמוני מחד גיסא ולהיפרדות מהקהילה מאידך גיסא. מיכל מעידה על סדקים שהיא מזהה בתפיסת העליונות והבדלנות החרדית ועל היעדר שיח כן על המניעים הסמויים ועל המשמעויות המוסריות של הימנעות משירות צבאי. היא מתארת חוויה משברית קיומית-דתית שאינה זרה לה, אדם שנע על קו התפר, אך מציבה בפניה התמודדויות קשות. ההתמודדויות השונות מדגישות את הצורך לבחון את השינוי ברמת הפרט מול עצמו, תפיסותיו וערכיו, ומול ההשתייכות לקהילה. **גם כאשר הפרט עובר תהליך של שינוי והיפרדות נפשית או אידאולוגית מתפיסות מסוימות של הקהילה, הוא לא בהכרח מתנתק ממנה או מנסה לאתגר אותה, כפי שעולה מדבריה של דסי.**

ניתוח זה מספק הצצה למורכבות המלווה הערכת שינויים בחברה החרדית. האם היא השתנתה? אם כן, מה השתנה? מי השתנה? אפשר להציע כמה מאפיינים והבחנות בין קבוצות, אך קשה לאמוד את גודלן ואת השפעתן. נראה שחלו שינויי תפיסה, אך הם לא בהכרח מתורגמים בשלב זה לשינויים מעשיים או לבחירות קהילתיות שונות. עם זאת בכוחן של תפיסות אלה לחלחל לבית ולמרחבים קהילתיים ומקצועיים. **נראה שהשינויים התחוללו בקרב בעלי תפקידים שיש להם ממשק לחברה חילונית, אם כפרטים במיינסטרים הקשה ואם בקבוצות שמזוהות יותר עם המיינסטרים הרך או נמצאות מחוצה לו.**

לאחר שהצגנו את היוזמות למיניהן ואת התגובות עליהן ברמת הממסד וברמת הפרט, נבחן את התגובה על ההתגייסות לצבא ועל יוזמות דומות ואת המשמעויות שלה.

2 | חרדים וצבא: האם היחסים יוגדרו מחדש?

מקום המדינה ועד היום הייתה סוגיית החברה החרדית והצבא אחת הסוגיות הבוערות שמסמנת את קו השבר בין החרדים לחברה הישראלית. גידולה הדמוגרפי של החברה החרדית לצד תהליכי התבדלות שחלו בה והובילו לשלילה גורפת של השירות הצבאי, שלא הייתה קיימת בעבר, יצרו סדרת משברים פוליטיים מתמשכים בלי אופק נראה לעין.

המהלך שאליו כיוונו פוליטיקאים חרדים לפני המלחמה היה חוק שמעניק פטור גורף מגיוס ויעמוד במבחן בג"ץ. עם פרוץ המלחמה, וככל שהיא מתמשכת, השתנו הנחות היסוד של דיון זה בעיני החברה הישראלית, אך מה בנוגע לחברה החרדית? פרק זה ינתח את התגובה של החברה החרדית על המלחמה בדגש על שירות צבאי ושירות אזרחי, יציג מקרה בוחן של שילוב חרדים בצבא ויצביע על כמה גורמים והשלכות שיש לשקלל בתכנון מדיניות מיטבית לשילוב חרדים בצבא.

רקע

בדיון על התגובה החרדית על המלחמה נראה שהשינוי הממשי, או לפחות המדיד ביותר, הוא מספר הפניות של חרדים שביקשו להתנדב בצבא. מנתוני אגף כוח אדם בצה"ל עולה כי מאז תחילת המלחמה פנו כ-3,000 חרדים בבקשה להתנדב לצבא, ו-2,100 מהם מילאו שאלונים (רובינשטיין, 2023). גורם שמעורב במיזם זה מעיד כי 700 כבר גויסו לשלב ב', וכי במהלך חודשיים גויסו יותר מסך כל המתגייסים לשלב ב' בארבע השנים האחרונות.

גיוס זה שונה מגיוס רגיל בשל ההכשרה הקצרה ואופי התפקיד. עם זאת כדי להבין את המשמעות של מספרים אלה ראוי לציין את נתוני הגיוס העדכניים, שהם נמוכים למדי: בשנתון 2020 התגייסו לצה"ל קרוב ל-1,200 חרדים (אלמסי, 2023), ובשנתון 2021 התגייס מספר דומה, לצד כ-569 מתנדבים לשירות אזרחי (כהנר ומלאך, 2023).

2.1 | תגובות מעורבות

התגובות במגזר ומחוצה לו מעורבות: כותרות עיתונות ואתרי חדשות לא-חרדיים מכריזים על "שינוי" (טרבלסי-חדד, 2023) ועל "תנועת התעוררות" (מעריב, 2023). מקצתם זהירים יותר ומצביעים על "הזדמנות למפנה ביחסים" (פרידמן, 2023) אשר "נרקמים מחדש" (טוקר, 2023) אגב הצבת סימן שאלה: "האם חלה תפנית ביחס החברה החרדית לגיוס לצבא? (ברקוביץ, 2023) או "נקודת מפנה היסטורית?" (המדד, 2023). מנגד, השיח החרדי הרשמי והעיתונות הממסדית מבטלים פרשנות זו ומתנגדים לה.

בשיח פנים-חרדי וכן בראיונות שערכנו אין תמימות דעים. מצד אחד יש הרואים במהלך מופע לא-מייצג של קבוצת שוליים שאינה מעידה על שינוי מגמה. מצד אחר יש הרואים בו פוטנציאל להרחבת הלגיטימציה לגיוס לצבא, גם אם לא באופן גורף או באמצעות המסלולים הקיימים כיום.

א | "לא זזה במילימטר"

מנחם אינו רואה בשינוי מופע מייצג או ממשי: "יש קבוצה שכבר מזמן עברה את הגדר, והיא קיבלה אפשרות לעשות מה שרוצה בלי שינהלו נגדה מלחמת עולם". לכאורה אין פה שינוי תפיסתי עמוק אלא "אנשים שלא לומדים, הרגישו לגיטימי להתגייס [...] ברגע שאירוע קורה האמבטיה התקררה, אבל זה די מתוחם לעולמות טוויטר או ואטסאפ. תלכי לחניכי הישיבות, לא תשמעי זמירות שונות". יונתן רייס, חסיד בעלז, מנכ"ל ומייסד של רשת ישיבות הסדר למגזר החרדי, מהדהד עמדה זו בריאיון עיתונאי: "החברה החרדית לא זזה במילימטר [...] לא השתנה כלום בתפיסה שצה"ל הוא כור היתוך חילוני" (אילן, 2023). יעקב פלבינסקי, חסיד גור, עיתונאי וחוקר אורח במכון משגב, תמים דעים איתו: "בטווח הארוך אירועי השביעי באוקטובר לא ישנו את התפיסה החרדית הבסיסית". עם זאת הוא מזהה "פוטנציאל ליותר מעורבות והחצנה של מגמות קיימות במינונים גבוהים מהעבר".

המצדדים בעמדה זו טוענים שההתפתחות הנוכחית אינה מעידה על שינוי עומק או מייצגת אותם הן בשל הרכב המתגייסים, שאינו מייצג את הזרם המרכזי אלא קבוצות שוליים, הן בשל המוטיבציה להתגייס ואופי ההכשרה, ולא מדובר בשינוי תפיסות עמוק אלא בהאצת תהליכים קיימים. כמו כן לא מדובר במחויבות עמוקה לשירות ארוך או מאומץ אלא בגיוס קצר ולא מחייב של אנשים בני 26 ומעלה שהם לרוב בעלי משפחות. לבסוף, במגזר ומחוצה לו יש ביקורת על מערך יחסי הציבור שליווה את המהלך. המבקרים רואים בו התלהבות רגעית, רצון למצוא חן או מצג שווא של שינוי דרמטי שנועד לרכך את הביקורת כלפי החברה החרדית.

טיעונים אלה תקפים לסיוג התופעה אך לא לביטולה. הם בוחנים שינוי בפרספקטיבה צרה ומתעלמים מההיבט התהליכי, ממגוון האופנים שבהם מתרחש שינוי ומהשפעותיו העקיפות. יש לנתח פעולה זו של הצהרה גלויה או מעשית בהקשר של חברה קולקטיבית שיש בה נורמות קשיחות. גם לקבוצות השוליים יש גבולות שעד היום חבריהן חששו להיחצות. זהו תהליך תקדימי של הזדהות גלויה, מעשית ועצמאית שנובעת מלמטה ולא מלחץ של צה"ל או בגיבוי מנהיגות רבנית מובילה. **מי שמצפה למהפך בחברה החרדית יתאכזב, אך מי שיכיר במשמעות הלא-טריוויאלית של תחושת הזדהות, רצון למעורבות והיחלשות הטאבו בנוגע לצבא, גם אם בקרב אוכלוסיות בפריפריה החרדית או גבולותיה הרכים, יזהה פה תהליך שינוי ומרחב השפעה פוטנציאלי.**

חשוב להבהיר כי בנייר זה המונח פריפריה אמור בהקשר פנים-חרדי. אין משמעותו בהכרח מוחלשות אלא ריחוק ממרכז הכובד של המיינסטרים: פחות יחסי תלות עם הממסד הרבני, כגון חרדים מודרניים; שונות קהילתית או זהותית שמקורה לעיתים במקור גידול אחר וזר לליטאיות, כגון מזרחים וחוזרים בתשובה. לצד ריחוק תרבותי יש גם ריחוק גאוגרפי. פריפריה במובן זה מתארת ריכוזי חרדים הרחוקים מירושלים, מבני ברק ומערי לוויין חרדיות או חרדים החיים בערים מעורבות, שבהן דפוס התלות בהנהגה הרבנית ובממסד חלש יותר והאפשרויות מגוונות ופתוחות יותר.

ב | זזה מילימטר

יש הרואים פה תהליך עמוק יותר שמתבטא ביחס למתגייסים, לצבא ולמדינה והפנמת חשיבות השירות הצבאי או האזרחי. נתי, בעל תפקיד ניהולי בעמותה חברתית, מתאר את השינוי שחש בקרב המשפחה שלו, שממוקמת במיינסטרים: "זה גורם להם להסתכל על אירועים אחרת [...] נרמל חלק מהישראליות, נתן אגרוף כזה שאומר 'אתם חלק ממה שקורה פה במדינה', ויש לזה השפעה". מעבר לתחושה כללית של הגברת הזדהות אפשר להצביע על כמה השלכות מרכזיות של התהליך:

1 | נחיצות חרדים למאמץ הלאומי והתגייסות למסלולים עוקפים

החברה החרדית מפנימה בחלקה את האיום הקיומי ומשמעותו. "עד היום חרדים רבים לא באמת הבינו שהם נחוצים למאמץ לאומי", אך כיום מחלחלת ההבנה "שבעתות חירום צריך את כולם", קובע יונתן רייס, ובכלל, "ברור שצה"ל כרגע יותר קרוב ללב החרדים מאי פעם" (אילן, 2023).

התרגום של הבנה זו לא יתבטא בהכרח בהתגייסות מיידית לצבא אלא בהצטרפותם של מקצת החרדים למסלולים עוקפים בגילים מבוגרים: "נראה יותר אנשים נשואים מגיעים לפיקוד העורף ולמסלולים אזרחיים כמו מד"א, זק"א ומכבי אש, ומשתלבים". סקר של מכון נתוני אמת (שחר, 2023) מצביע גם הוא על עלייה במספר החרדים שלדעתם "על הציבור החרדי למצוא דרך לתרום למאמץ המלחמתי" (מ-39% ל-60%), וכן "עליי לתרום למאמץ צבאי של מדינת ישראל" (מ-35% ל-51%), הגם שיש לסייג ממצאים אלה בגלל שיטת הדגימה והניסוח העמום.² לצד סנטימנט חיובי יותר כלפי מעורבות, המינוחים 'מאמץ מלחמתי' ו'מאמץ צבאי' ניתנים לפרשנות, ולא בהכרח מעידים על כוונה להתגייס או להתנדב בארגונים תומכי לחימה.

הפנמת האיום הקיומי מתבטאת גם בנקיטת פעולות מעשיות הנוגעות לביטחון אישי ולביטחון קהילתי: 37% מהחרדים שוקלים להוציא רישיון נשק בעקבות המלחמה, ו-20% שוקלים להצטרף לכיתת כוננות (המכון החרדי למחקרי מדיניות, 2023).³ הפנמה זו משתנה בין קבוצות: ככל שהמשיבים היו מודרניים יותר, כך הם נטו יותר לעמדה זו. עם זאת נתונים אלה מעידים על שינוי תפיסתי יותר ממעשי, היות שהם משקפים כוונה לפעולה ולא ביצוע שלה.

ברור פחות עד כמה הפנמה זו מתבטאת במישור הצבאי. הגם שיש תמיכה מסוימת (29%) בקרב המשיבים בשילוב חרדים בצה"ל ובמערכת הביטחון, היא הייתה קיימת ברובה (24%) גם קודם. רק 5% העידו ששינו את דעתם לחיוב בעקבות המלחמה והם תומכים יותר במהלך זה כיום. נוסף על כך מדובר בהצהרה כוללת, ויש להבין מה כוונתם בשילוב זה. פילוח פנימי של המשיבים מעלה שחסידות חב"ד (74%) מובילה בעמדה זו,⁴ ואחריה בפער ניכר ספרדים (36%), חסידים (25%) וליטאים (20%). נתונים אלה מעידים שוב על שונות פנימית בתוך החברה החרדית, שיש לתת עליה את הדעת בתכנון מדיניות.

לסיכום, לצד תמיכה מסוימת בהתגייסות למאמץ המלחמתי והצבאי יש להכיר בהבדל בין סנטימנט כללי למוכנות לנקוט פעולה מעשית ובין גיוס לצבא או למסלול אזרחי. רוב החרדים (60%) עודנו מתנגד לגיוס לצה"ל (המכון החרדי למחקרי מדיניות, 2023). עם זאת חלקם תומך בשילוב חרדים במערך ההגנה, בייחוד במסלולים אזרחיים תומכי לחימה. הפוטנציאל קיים גם אם לא באופן גורף או במבנה המקובל.

2 שיטת הדגימה מבוססת על מדגם אינטרנטי, שאינו מייצג קבוצות שמרניות ובדלניות בחברה החרדית. כמו כן במקרה הנוכחי לא מדובר בפאנל נבחר אלא בסקר שהופץ באתר כיכר שבת, ולפיכך יש הטיה מובנית, היות שהעונים הם גולשים באתר.

3 בהיגדים שנגעו להוצאת רישיון נשק ולהצטרפות לכיתות כוננות נשאלו המשיבים על הכוונות שלהם או של בני זוגם. הסקר היה טלפוני, כלל 500 משתתפים, ונערך בידי אסקריא.

4 חסידות חב"ד ייחודית ביחסה למדינה, ויש לה הסכם מיוחד עם הצבא שבמסגרתו מתגייסים רבים.

2 | נרמול ולגיטימציה

למהלך זה עשויות להיות השפעות עקיפות, ובראש ובראשונה נראות של מדים במרחב החרדי. נתי מציין שזו הייתה אחת המטרות שלו: "זיהיתי שיש הזדמנות שאחים שלי יראו אותי עם מדים. לשבור קונספציה מהכיוון השני, לנרמל את זה", מה שיאפשר "להקל על הדור הבא, (שיהיה) גדוד חרדי נורמלי ואיכותי שיכול להשתלב".

בהנהגה הרבנית ובעיתונות הממסדית חוששים מנרמול זה, כפי שאפשר לראות בכל מיני גילויי דעת, בשיחות ובטורים בעיתונות. לאורך זמן מהלך כזה יכול למתג את הצבא כאפשרות לגיטימית, גם אם לא לשכבה העילית של בני הישיבות. מנחם צודק כשהוא מציין לעיל ששיח זה אינו מצוי בקרב "חניכי הישיבות", אך הוא מתעלם מכוחה של קבוצה הולכת וגדלה שנמצאת במרחב ביניים: היא פתוחה יותר לשינוי אם יותאם לערכיה ויגובה במקרי הצלחה של שילוב זהויות, חרדיות וישראליות.

הנרמול מתרחש לא רק כי אנשים רבים מהרגיל לובשים מדים ומנכיחים את הצבא במרחב, אלא גם בשל שינוי יחס הסביבה לצבא ולמתגייסים. **בחקר תהליכי שינוי, בייחוד בחברה קולקטיבית ושמרנית, חשוב להפריד בין המוכנות להתגייס בפועל ובין היחס של הסביבה לפעולה זו.** רבים לא שינו את עמדתם העקרונית כלפי גיוס בנוגע לעצמם או אינם רואים בו מסלול מועדף, אך יש סנטימנט חיובי יותר כלפי מתגייסים.

כך מתאר נתי תגובה של קרוב משפחה שהוא מגדיר "מיינסטרים של המיינסטרים", בעל משרה תורנית מכובדת. הוא "התייחס בחיוביות לזה שהתגייסתי. בלי מלחמה זה היה הרבה יותר מסויג, והיום מתקשר אליי, 'מה נשמע?' אפילו שמץ של גאווה שמרגיש ככה ש(אני) חלק מהדבר הזה". נתי מרגיש שדבר מה השתנה וקירב חרדים למציאות הישראלית: "יש לזה השפעה. אני רואה את זה אצל אחים וגייסים שלי, שרק זה שהלכתי הם ממש, אנשים שהם קלסיים: לא שולחים לממ"ח, ומצביעים למפלגות הנכונות, ובתוכו לגמרי, והם התעניינו גם כן. ברמה המעשית הם ניסו גם כן להתגייס".

פער דומה בין תחושת הזדהות לביטוי המעשי שלה משתקף גם בסקר שפורסם לאחרונה ולפיו מרבית החרדים (73%) חשים כי התעצמה תחושת שותפות הגורל שלהם עם החברה הישראלית בעקבות המלחמה. עם זאת רק כשליש (32%) מצדדים בהגדלת המעורבות של החרדים בחברה הישראלית (המכון החרדי למחקרי מדיניות, 2023). ייתכן שהבדל זה נראה פער למתבונן מן החוץ אף שהמשיבים עצמם אינם רואים סתירה בין הדברים, ותחושת הזדהות אינה מחייבת מעורבות מעשית. לחלופין, ייתכן שפער זה משקף את המרחק בין הצהרה לא מחייבת ובין מעשה, כפי שמסביר מנחם: "הפער הוא בין התאוריה לפרקטיקה. שותפות גורל וחלק מהסיפור זה נחמד, אין לכך שום מחיר מעשי. השאלה תהיה האם אתה מתכוון לנקוט בפעולה כלשהי כתוצאה מכך או האם אתה חושב שהמגזר החרדי נדרש לשנות את מודל ההפעלה שלו בעקבות זאת, ואם כן, איך". לבסוף, כפי שציינו קודם, הנתון שמצדד בהגדלת מעורבות (32%) מבטא רצון ולא פעולה. כמו כן הניסוח עצמו אינו מחייב כלפי הפרט עצמו אלא נוגע לחברה בכללותה.

פער דומה נמצא גם בסקר של מכון נתוני אמת (שחר, 2023). במענה על השאלה "מה לדעתך החברה החרדית צריכה לעשות כרגע", שאפשרה סימון של כמה תשובות בזמנית, הרוב המוחלט ציין תפילות (88%), סיוע למשפחות החיילים (65%), ובפער ניכר הצטרפות למערך הלוחם (36%) והתגייסות לצה"ל (17%). כאשר נוסח השאלה מחייב ברמת הפרט: "מה אתה מוכן לעשות באופן אישי?" המספרים נמוכים בהרבה:

20% מוכנים להצטרף למערך תמיכה הלוחם, ו-9% מוכנים להתגייס.⁵ **לסיכום, יש להיזהר מפרשנות יתר לנתונים אלה בגלל מוגבלותם. עם זאת אין לזלזל בחשיבותן של הצהרות: בחברות אידאולוגיות יש להן חשיבות וסמליות כשלעצמן.** חלק מהיכולת של פרטים ושל קבוצות בפריפריה החרדית לאמץ שינויים טמון בהרחבת הלגיטימציה לכיוונים אלה, גם אם באופן חלקי.

זזה מילימטר או לא? זיהוי תהליכי שינוי בחברה החרדית

בדצמבר 2023 התפרסמו שני סקרים העוסקים בעמדות החברה החרדית כלפי הצבא והחברה הישראלית. הפערים ביניהם הן בנתונים עצמם והן בפרשנות שלהם משקפים את הבעייתיות הכרוכה בהתבססות על סקרים בחברה החרדית ואת האתגר הטמון בזיהוי תהליכי שינוי שהיא עוברת.

במכון למדיניות העם היהודי (2023) פורסם טור שכתרתו "למרות המלחמה רוב עצום מהחרדים בעד המשך הפטור המלא מגיוס". עיון בנתונים מעלה שהשאלה שהוצגה עוסקת בשינוי עמדות כלפי פטור לתלמידי ישיבה, והרוב המכריע אכן לא שינה את דעתו, והיא אף התחזקה (12%).⁶ לעומת זאת בסקר של המכון החרדי למחקרי מדיניות (2023ב) עולה כי כמחצית מהחרדים (51%) אינם מסכימים עם הקביעה שחרדים צריכים לקבל פטור גורף מגיוס, וכי רוב החרדים (70%) סבורים שמי שאינו לומד רצוי שיתרום למדינה בשירות צבאי או בשירות אזרחי. ניסוח ההיגד בנימה רכה יותר, "חרדי שאינו לומד תורה רצוי שיתרום למדינה דרך שירות צבאי/לאומי/אזרחי", שלא דרשה ביטול גורף של הפטור, מיקדה את הפנייה לאוכלוסייה מסוימת (חרדים שאינם לומדים) והרחיבה את אפשרויות השירות (צבאי ואזרחי), אפשרה למשיבים למקם את עצמם במרחב ביניים: שמירת ערכים מסורתיים לצד הכרה מפוכחת בפער שבין האידיאל למציאות ובצורך למלא תפקיד פעיל. שיח שדורש מהפרט לבחור בזהות אחת על פני האחרת משרת גורמים קיצוניים משני הצדדים. לעומתו שיח שמאפשר טווח בחירה ומכיר בשונות אינו נתפס כופה ומאיים על הערך העליון של לימוד תורה, שעליו רוצים להגן גם מי שאינם לומדים (ראו הו"ד, 2023) ומחנכים את בניהם לאור אידיאל זה (הו"ד ופרוור, 2023).

לסיום, לנוכח השאלה "האם החברה החרדית השתנתה?" עולות שתי גישות: האחת טוענת שהיא לא השתנתה ושהסימנים על שינוי אינם ניכרים ומתרחשים בשוליים. הגישה השנייה טוענת שהחברה השתנתה בכמה היבטים: רמת הזדהות עם החברה הישראלית ומוסדות המדינה, הפנמת האיום הקיומי והמשמעויות שלו, פרואקטיביות ומוכנות רבה יותר להתגייסות למסלולים אזרחיים, נרמול ההתגייסות ולגיטימציה רבה יותר כלפיו. התגובות שמעידות על התקרבות לחברה הישראלית אינן אחידות, ובגיבוש פתרונות יש להידרש לשונות זו. מקרי הצלחה של חרדים שמשלבים צבא עם שמירת זהות חרדית יכולים להגביר מגמה זו.

5 בקרב אנשים מבוגרים יותר יש לצפות לתגובה אחרת, ונתון מדויק יותר היה מפלח נתון זה לפי גילים או לחלופין שואל על גיוס הילדים.

6 הסקר כלל 500 משתתפים ובוצע באמצעות אסקריא בשיטת דגימה משולבת, 300 משיבים בפנל אינטרנטי ומאתיים משיבים בסקר טלפוני. את הנתונים שקלל וניתח פרופ' קמיל פוקס.

2.2 | מסלול שח"ר (שירות חרדים): האם הגיע הזמן להחיותו מחדש?

יחסי החרדים והצבא הם אחת הסוגיות הבווערות של המציאות הישראלית, ויש להם השלכות על מגוון היבטים – כלכליים, ביטחוניים, חברתיים ולאומיים. בקום המדינה, בהסדר 'תורתו אומנותו', ניתנה דחייה משירות צבאי למכסה מצומצמת של בחורי ישיבות. לאחר המהפך בשנת 1977 בוטלו המכסות שמגבילות הסדר זה, ומספר הזכאים לפטור הלך וגדל. עד שנת 2002 נשענה דחיית השירות הצבאי לבני ישיבות על תקנות ונהלים, אך לא עוגנה בחקיקה ראשית. הגידול הדמוגרפי של החברה החרדית בכללותה ושל בחורי הישיבות בפרט הוביל לסדרת מאבקים ציבוריים ופוליטיים בשנות התשעים ובתחילת שנות האלפיים, ומאבקים אלו התגלגלו לפתחו של בית המשפט. בשנת 1999 הוקמה ועדת טל, שנועדה למצוא פתרון שיסדיר סוגיה זו, ובעקבותיה נחקק חוק טל בשנת 2002. החוק אפשר שנת הכרעה לצעירים חרדים בני 22, שבמהלכה יוכלו לבחור לעבוד או ללמוד, ובסוף שנה זו יכריעו אם להישאר במסלול תורני או להתגייס לצבא או לשירות לאומי. חוק טל לא הגדיל מאוד את מספר המתגייסים ופקע בשנת 2012 (מלחי, 2013).

נכון להיום סוגיה זו טרם הוכרעה. במקביל למאבקים ההם התפתחה יוזמה לשילוב חרדים בצבא במסלול מקצועי-טכנולוגי באמצעות מסלול שח"ר, לסיפוק הצורך של הצבא בכוח אדם איכותי בתפקידים טכנולוגיים וצורכי הכשרה והשתלבות בתעסוקה של חרדים. המסלול הוקם בשנת 2007 בחיל האוויר, ובהמשך התרחב לשבעה חילות נוספים. בריאיון עם דוד, אחד היוזמים בפיתוח מסלולים מותאמים לחרדים בצבא, עולה שכמה גורמים חברו יחד לקידום יוזמה זו: הנהגה חרדית מתונה, שהכירה בצורך ובפוטנציאל התעסוקתי של המסלול והעניקה לו גיבוי, וכן רצון ומוכנות של הצבא, שחיפש עתודות איכותיות נוספות. הגישה הממלכתית של מפקדי חיל האוויר ותפיסתם את התפקיד החברתי של צה"ל חשובה לא פחות מהאינטרס בכוח אדם איכותי (מלחי, 2013). מסלול זה כיוון במוצהר לתעסוקה, אך השפיע על היבטים נוספים, כמו היחס של מתגייסים, ובמידת מה גם של בני משפחותיהם, כלפי שירות צבאי (מלחי, 2013). דוד מצביע על מספר עקרונות שאפשר ללמוד ממסלול זה למסלולים עתידיים: (א) מבנה – בסיס יום; (ב) סטטוס – חיילים נשואים, עוזר לשמור על מסגרת דתית וקהילתית; (ג) תמריץ כלכלי. חשוב להדגיש שהגם שהתמריץ הכלכלי הוא גורם מוטיבציה ראשוני עיקרי, בסיום התוכנית המתגייסים מכירים גם בערך של שירות למדינה. מסלול שח"ר דעך לאחר כמה שנים בשל לחצים מבית ומחוץ, ובהם תנועת הנגד של יאיר לפיד, התנועה הפמיניסטית, שראתה בהתאמות לחרדים איום על ערך השוויון ופגיעה בנשים המשרתות בצה"ל, קמפיין תקשורת ועתירות לבג"ץ. כל אלו הקשו על ארגוני חברה אזרחית (הג'וינט-תב"ת) לתמוך במיזם והובילו לפרישתם. כמו כן זרמים קנאיים בחברה החרדית רדפו חרדים במדים בעיתונות, בפשקווילים, בבתי הכנסת וברחוב, ורבים חששו להתגייס.

השיח הרווח נוטה לראות במסלולים מעין אלה ניצול או אחיזת עיניים של הכשרה לתעסוקה במסווה של צבא. עם זאת מריאיון שערכנו ומספרות המחקר עולה שטוען זה מתעלם מהחלופות הקיימות ומהיותו שלב בתהליך ארוך טווח (היון, 2023). ראשית, יש לבחון מסלולים אלה לעומת המציאות הקיימת, שבה יש פערים מובנים בין החברה החרדית לחברה הישראלית, ולא לעומת הציפייה שהחברה החרדית תתנהג כמו האוכלוסייה הכללית. שנית, בחברה שמאוימת משינוי מסלולי ביניים יכולים לנרמל את הצבא, להגביר את ההזדהות עימו ולהכשיר את הקרקע למסלולים נוספים, בייחוד לקבוצות שפתוחות יותר לשינוי.

מחקר הערכה למסלול שח"ר מראה שחל שינוי מסוים ביחס לציבור החילוני בעקבות השירות והערכה גבוהה לקשב של המפקדים וליכולתם למלא צרכים ייחודיים של המשרתים החרדים (מלחי, 2013). סנטימנט זה

הוא תוצאה של צעדים בוני אמון שחשובים הן ללכידות החברה הישראלית והן לשילוב החרדים בה. לבסוף, צה"ל מזמן אינו משמש גוף צבאי בלבד אלא מקפצה לחיים האזרחיים. יש לבחון את הצרכים של צה"ל לעומת התועלת של תוכניות אלה לצד היבטים אחרים של הוגנות, אך לא לשלול אותם שלילה גורפת. לצבא יש יתרון מובנה בהיותו גוף מיומן ומוביל בהכשרה לעולם התעסוקה ובהיותו ממוקד מטרה ופרגמטי. הצבא מוכן לעשות את ההתאמות הנדרשות כדי לקבל כוח אדם איכותי, זאת בניגוד לאקדמיה למשל, שמקובל לחשוב שהיא הערוץ המוביל לשילוב חרדים בתעסוקה. האקדמיה רואה בעצמה מוסד חינוכי, וזה עלול לגרום להתנגשות ערכית ומקשה עליה לסגל התאמות (הופריכטר, תשפ"א).⁷

לסיום, מנהל תכנית שח"ר בג'וינט-תב"ת היטיב לתאר את המתח בתוכניות מעין אלה, בין הוגנות לפרגמטיות: "תכנית שח"ר אינה יכולה לשמש כמודל אופטימלי לשירות חרדים בצה"ל. היא יקרה מדי, קצרה מדי, ואינה שוויונית בתנאים אפילו כלפי נגדים שומרי תו"מ בקבע שעושים תורנויות וכד'. אולם מעלתה הגדולה שאין שווה לה, שהיא מצליחה להנגיש את הצבא לחרדים ואת החרדים לצבא וזה מתחיל מנקודת פגישה של צרכים ואינטרסים [...]".⁸ הדיון על הצלחת מסלול שח"ר והמידה שבה ראוי לשכפל אותו חורג ממסגרת מסמך זה, ועם זאת נראה שהוא יכול לשמש מקרה בוחן לדרכים שאפשר ליצור בהן מסלולים שעונים על הצרכים של הצבא והחברה החרדית כאחד, לפחות בשלב ביניים.

2.3 | צבא, חרדים וחינוך לתודעה אזרחית

מהדיון על חובת הגיוס והתפיסות לגבי מהי תרומה למדינה נעדר מרכיב חשוב: החינוך האזרחי שהצבא מקנה והתפקיד שהוא ממלא או יכול למלא בעבור החברה החרדית כשלעצמה ובעבור שילובה בחברה הישראלית. ישראל הופריכטר, חוזר בתשובה וזם חינוכי, כתב לפני מספר שנים מאמר ב'צריך עיון' שעוסק במחיר ההימנעות משירות צבאי (הופריכטר, תשפ"א). המאמר מצביע על כשל בשיח הפנים-חרדי בעניין נקודת הייחוס, שהיא בעיקר חילונית, כלומר חובת החרדים כלפי החילונים, ולא פנימית, מהי חובת החרדים ואילו מחירים הם משלמים כלפי עצמם. על המשמעויות המוסריות עוד מתנהל שיח כלשהו, גם אם בשוליים, אך השיח על המשמעויות האזרחיות של היעדר שירות צבאי נעדר. הטיעון המרכזי נגד צבא הוא טיעון תאולוגי, הצורך בלימוד תורה להגנה רוחנית. אם טענה זו אינה מתקיימת (אם בגלל צעירים שעובדים או בגלל בחורי ישיבות שיש בהם מי שאינם בהכרח לומדים), הטיעון המעשי הוא כי הצבא הוא גורם מחלן. אם כך, אין שלילה עקרונית של הצבא אלא שהאופן שבו הוא מאורגן ומנוהל אינו תואם את ההשקפה החרדית. הוא מאיים על זהותו של הפרט החרדי, שמבוססת על עיגונה במסגרת קהילתית. לעומת חשש זה יש לבחון לא רק את החובה של חרדים להתגייס או את הצורך בחרדים בצבא, אלא גם את הפוטנציאל לפיתוח תודעה אזרחית: "הצבא הוא בית הספר לחיים האזרחיים במדינת ישראל. שם לומדים צעירים מהי אחריות אזרחית, מהי חובה למדינה, מהו ציות לחוק ומה המחיר הקולקטיבי של הזנחה חלקית" (הופריכטר, תשפ"א).

נכון להיום תודעה אזרחית אינה ערך בעיני רבים בחברה החרדית, אם משום זיהויה כאידאולוגיה חיצונית, חילונית-ציונית, אם משום שהיא מיותרת בעיניהם לנוכח תפיסת החסד היהודית. עם זאת היעדר חינוך למשמעות הציבורית-אזרחית של ערכים כגון אחריות, חובה, ציות וסדר שלא בהקשר הקהילתי, פוגע

7 בתנאי שמדובר במסלולים כמו שח"ר. מסלולים אחרים יכולים לאתגר את אורח החיים החרדי, לאו דווקא באידאולוגיה חלופית אלא בהיבטים אחרים שקשורים לשהות ממושכת ואינטנסיבית במסגרת חוץ-קהילתית.

8 תכתובת מ-5 בינואר 2023.

בחברה החרדית ובמדינה. השילוב של קהילה בעלת תודעת מיעוט (הגם שמזמן אינה כזו במובן המקובל) לצד התנהלות שאינה מודעת לערכים אזרחיים או מזלזלת בהם, פוגע בקהילה עצמה, כפי שנראה בקורונה ובאסון מירון. הוא פוגע גם בחוסן הלאומי וביכולת של המדינה לשלב חרדים בכלל ובשירות הציבורי בפרט, אגב פיתוח חוסן שבנוי על אחריות אזרחית רחבה.

בין תודעה אזרחית לערבות הדדית

הצבא במיטבו מחנך חיילים לפרואקטיביות, לתודעת שירות, לחריצות ולניצול הזדמנויות באמצעות שלושה עקרונות פדגוגיים: עבודה קשה, קבוצתיות (עבודת צוות, ערבות הדדית, גאוות יחידה) ומומחיות מקצועית אישית. חינוך זה תורם לכל חייל ברמה האישית, אבל תורם גם למערכת בכללותה: הצבא, ובהמשך המדינה (הופריכטר, תשפ"א). השיח הרווח עוסק בתרומת השירות הצבאי להשתלבות בשוק התעסוקה, אך הצבא גם מחנך לתודעה אזרחית ולאחריות ציבורית. **הגישה החרדית הרווחת היא שאין לחרדים צורך בתודעה אזרחית כי יש להם תודעה יהודית של חסד, כפי שעלה בכמה מאמרי תגובה שתקפו את המאמר של הופריכטר (תשפ"א).** טענה זו מבלבלת בין שני מושגים דומים אך שונים. הופריכטר מצביע על ההבדל בין תודעה אזרחית לתודעה של ערבות הדדית: "מדובר ביחס מסוים למערכת שאינה פרסונלית, ולא בדאגה לשכן או לפרטים בקהילה. מדובר בדאגה למנהל הקהילתי, לעיר, למדינה, לצבא – כגופים מערכתיים ולא כמכלול של פרטים. עבור אנשים רבים, המערכת נתפסת משהו שנותן, משהו שמגיעים אליו כדי לקבל קצבאות ואישורים. אולם אף מערכת אינה יכולה לתפקד על בסיס זה בלבד. כדי לחיות במדינה מפותחת, על האזרחים להצטייד בתודעה של שירות, של נתינה למערכת".

מחסור בתודעה אזרחית עולה גם בראיונות בנוגע להתנדבות חרדים בזמן המלחמה. יהודית, שפועלת לקדם התנדבות של חרדים בקטיף, משתפת: "ברגע שאת אומרת מתנדבים, לצערי אין מספיק אנשים שהם ברמת מחויבות ערכית כל כך גבוהה כדי להגיד 'אני שולח'. חרדים כמו חרדים שואלים 'מה יצא לי מזה?'. עמדה זו לכאורה עומדת בסתירה לתפיסה עמוקה של חסד בחברה החרדית.⁹ פער זה יכול לנבוע מגורמים מספר: ראשית, תחושת הערבות מופנית לאזורים מוכרים של 'חסד מסורתי', אם במישור האקטיבי, כגון הכנת אוכל, שינוע ציוד וכו', אם במישור הרוחני, כפי שיהודית מתארת: "אישה חרדית רואה בלקרוא תהלים סיוע למלחמה יותר גדול מללכת להתנדב בחקלאות או מפעלים, כי היא לא עושה את ההקשר שזה להיכנס מתחת לאלונקה. בערך שלה זה בלי השוואה בכלל".

שנית, יהודית מצביעה על הצורך להציע תמריצים כדי למשוך מתנדבים ששואלים "מה יוצא לי מזה" (כפי שעלה גם בגיוס חרדים לתוכנית שח"ר כחול). היא מתארת בכאב את התחושה של היעדר הפנמה עמוקה של נשיאה בעול, בייחוד לנוכח היעדר שירות צבאי, ואת ציפייתה שהחברה החרדית תמצא דרכים לבטא נשיאה זו במסגרת הערכים שלה. הצורך בתמריצים עומד בניגוד לערכים של חברה המושתתת על חסד. ייתכן שפער זה נובע מהיעדר הבנה של האופן שבו מערכות כלכליות ואזרחיות עובדות ושל המשמעות של שיתוקן. פעילויות מעין אלה, שיש להן היבטים כלכליים ומערכתיים, נתפסות עומדות מחוץ למסגרת המסורתית של חסד. לבסוף, החברה החרדית מאופיינת במרכיב הישרדותי חזק. מרכיב זה לצד התבדלות וניתוק מתפיסות, מערכים ומהבנת המשמעות של היבטים אזרחיים מעין אלו, יוצר מצב שבו רבים רואים ביוזמות שקשורות למדינה מגרש פוליטי ומאבק על משאבים שמתנהל במישור נפרד מהמישור הערכי.

9 לדוגמה, נתונים על תרומה כספית של חרדים בשנת 2021-2022 מראים שהם תורמים באחוזים גבוהים יותר (89%) מהלא-חרדים (61%) ובסכומים גבוהים יותר (כהנר ומלאך, 2023).

תפיסה זו היא במידה רבה תולדה היסטורית של חברת מיעוט שנאלצה להיאבק על קיומה הרוחני והפיזי, והמדינה מבחינתה היא גוף שיש להיאבק בו כדי להשיג אוטונומיה ומשאבים. החברה החרדית כיום נמצאת במקום אחר מאוד מבחינת גודלה, כוחה הפוליטי והיחס שהיא זוכה לו מהמדינה ומגופי חברה אזרחית, אך תודעה זו כבר התקבעה.

מגוון גורמים הובילו למצב הנוכחי, המאופיין בחשיבה הישרדותית ובמודעות נמוכה להיבטים אזרחיים-מדיניים. הצבא יכול להיות חלק מהפתרון, כפי שדוד מסכם: "החבר'ה האלה בהתחלה כל הזמן מגיעים ממניעים כלכליים, 'מה יהיה לי', אבל במעלה הדרך אני שומע צלילים אחרים". תהליך זה גם עולה במחקר של גרטל (2016) שבחנה חוויה של חיילים חרדים המשרתים בשח"ר וב'נצח יהודה'. דוד מחדד את ההיבט התהליכי במסלולים מעין אלה, ולדבריו, גם אם המוטיבציה הראשונית היא כלכלית, בהמשך היא משתנה. הוא גם מציין שיש נתונים המעידים על רמת התנדבות גבוהה במיוחד לקבע ולקצונה בקרב חרדים ששירתו במסלול שח"ר, ו"זה אומר שמלהיות אני – להפוך למישהו שמסתכל גם על הכלל". השתלבות בצבא כוללת מרכיבים גלויים וסמויים, ויש לתכנן פתרונות ולבחון את הצלחתם לנוכח מורכבות זו.

2.4 | שינוי טרמינולוגיה ואחריות משותפת

עד עתה עסקנו במהות השינוי, במשמעותו ובאזורים שבהם הוא מתרחש. עוד היבט שראוי לתת עליו את הדעת הוא השפה המשתנה בשיח על יחסי חרדים והצבא.

יונתן רייס מצביע על שינוי מרכז הכובד של הדין הציבורי מ"שיח של שוויון" ל"שיח קיומי": "אתם צריכים להגיע מתפיסה של 'חבר'ה, אנחנו צריכים אתכם, שתבואו ותקחו אחריות כי זו המדינה של כולם" (אילן, 2023). הרב יהושע פפר, עורך ראשי של כתב העת 'צריך עיון' וראש המחלקה החרדית בקרן תקווה, עומד על כך גם הוא במאמרו "מחוזה לברית": "ההתגייסות לצבא [...] אינה נובעת מתביעת שוויון ערטילאית [...] אלא מתוך תחושת אחווה לאומית: אני חלק מהסיפור, ולכן עלי להשתתף בו באופן פעיל" (הרב פפר, תשפ"ד).

שינוי זה אינו סמנטי. השימוש בשפה שמדברת ערכים מסורתיים מתחיל את הדיון ממקום אחר, כפי שאומר יונתן: "כשייפול לחברה הישראלית האסימון שבחברה החרדית התורה היא דרך החיים שלנו ולא השוויון, נוכל לשרת ולתת. עד היום לא היה דיון שראש אכ"א אמר ש'חסר לי חיילים ואני צריך חרדים'. דיברו על יעדי גיוס בשם ערך השוויון". השיח כיום נתפס מאיים וזר לתשתית הערכית החרדית. רייס מצביע על עוד נקודת תורפה בשיח: "בניתם כור היתוך ואתם אומרים לי, החרדי, להגיע לתרום במגרש שלכם" (אילן, 2023).

כדי ליצור שותפות אמיתית צריך תהליך שיאפשר בנייה משותפת. הקריאה להדדיות מופנית פנימה, לתוך החברה החרדית, אבל גם החוצה, כלפי החברה הישראלית, כפי שדסי מתארת: "יש תהליך שהחברה החילונית מצפה שנתקרב אליה. היא לא מוכנה לבוא לשיח מהותי. אבל בזמן אמת לא מוכנה לצאת לשיח אמוני עקרוני וערכי על באיזה זכות אנחנו נמצאים פה בכלל". לצד הצורך של החברה החרדית להבין שמה שהיה לא יהיה, יש ציפייה להדדיות, שגם החברה החילונית תבוא לשולחן כשהיא שואלת איך ייראה צבא שכולל חרדים, ובכלל המקום של דת במדינה.

רייס מסיים את הריאיון עימו בהכרה בכך "שהוויכוח של חוק הגיוס לפני ה-7 באוקטובר ואחריו הוא כבר לא אותו ויכוח. אני לא חושב שבקונפליקט סביב החברה החרדית מה שהיה הוא שיהיה. ברור לי שהחברה הישראלית לא תסתפק בתשובות שקיבלה עד כה. החברה החרדית תצטרך לתת תשובות יותר חזקות על כל

נושא ההשתלבות" (אילן, 2023). עמדה זו לא מייצגת בהכרח את ההנהגה החרדית או את הגרעין הקשה שלה, אך היא קיימת. יש משמעות לעובדה שיזמים בתחום, שבמידה רבה משמשים מתווכים בין העולמות ומקבלים גיבוי מסוים מההנהגה הרבנית (גם אם חסידית-פרטיקולרית), מפנימים את הלך הרוח בחברה הישראלית.

האם יוגדרו מחדש יחסי הצבא והחברה החרדית? ימים יגידו מה יתפתח מהשיח שלעיל ומההתגייסות שבו. לצד דברים שיישארו קבועים, בייחוד ברמת המסד, נראים גם כמה שינויים. הם מתבטאים יותר בקבוצות שאינן נחשבות לחלק מהמיינסטרים, ולכן קל לומר שהם שוליים. עם זאת ממבט מעמיק יותר עולה שינוי תפיסה בהזדהות עם המדינה ויחס אוהד יותר למתגייסים לצבא. בה בעת יש הפנמה עמוקה יותר של האיום הקיומי ורצון במעורבות מעשית ביוזמות או בשירות אזרחי.

הדיון על גיוס חרדים לצבא אחרי 7 באוקטובר הוא דיון אחר משהיה עד כה. החברה הישראלית סבלנית פחות לתהליכים, ופתרונות חלופיים כמו צבא מקצועי נראים רחוקים מאי-פעם. עם זאת התנגשות חזיתית עם החברה החרדית באמצעות כפייה תגרום לציפוף שורות, לחיזוק גורמים קיצוניים, לאישוש תפיסת איום ולהרחקת קבוצות פוטנציאליות. **יש לכוון לדו-שיח עם הקהילות עצמן, בדגש על כאלו שממוקמות בפריפריה החרדית, וכן לפעול עם מנהיגות ביניים ולא עם ההנהגה הפוליטית.** מעבר ליתרון של עבודה עם קהל יעד פוטנציאלי שמביע מוכנות לשינוי, מיקוד המאמצים בפריפריה החרדית הוא צעד אסטרטגי שמשרטט מחדש את גבולות הדיון: לא עוד שיח על לימוד תורה לעומת שירות צבאי, רוח לעומת חומר, אמונה לעומת השתדלות, אלא שיח פרגמטי על חרדים שאינם לומדים וניתובם לשירות משמעותי בשמירה על זהותם.¹⁰ **יש לחתור למצב שחרדיות אינה סותרת את הצבא ולהימנע ממשוואה שמניחה שצריך לבחור באחד על פני חברו.** קבלת לגיטימציה רבנית של קהילות בפריפריה, וכן הכרה בהיות לימוד תורה ערך מכונן, יכולה לרכך את התפיסה שלפיה הניסיונות לגייס חרדים לצבא נובעים מזלזול בערכיהם או מרצון לחלן אותם. לבסוף, מסגור השיח כקיומי יכול לחלץ אותו מהתקיעות הנוכחית וליצור שיח שמתכתב עם ערכים מסורתיים שקרובים לליבם של חרדים, לפחות בחלקם.

יש היבטים מספר שראוי לשקול בתכנון שירות מותאם לחרדים: ראשית, הכרה במסלולים אזרחיים, אם בארגונים קיימים כגון זק"א, הצלה ומד"א, אם ביוזמות בהתהוות כגון 'משמר העם'. תמה זו בלטה בראיונות שערכנו ובמקורות נוספים (היון, 2023; פלבינסקי, 2023). שנית, בחשיבה על מסלולים צבאיים לחרדים כדאי לבחון מיזמים שפעלו בעבר ולאמץ מודלים ועקרונות שהוכחה יעילותם. דוגמה לכך, שעלתה גם בגיוס הנוכחי, היא גיל המתגייס והסטטוס המשפחתי שלו. צעירים רבים בגיל הגיוס עדיין נמצאים בישיבה או אינם נשואים, וזה מגביר את החשש ליכולתם לשמור על זהותם בהיעדר מסגרת קהילתית. גיוס בגילים מבוגרים יותר ושל בעלי משפחות מפחית מאוד חשש זה. אין ספק שהוא גם מציב אתגרים ניכרים, בייחוד לנוכח הצרכים של צה"ל, אך יש לראות בו חלק מסל פתרונות.

כמו כן יש לפעול להקים מכינות או ישיבות הסדר חרדיות. מוסדות אלה יכולים לספק הכנה יסודית שחסרה כיום במעבר לצבא ולפתח חוסן נפשי ודתי בקרב צעירים (ראו ריאיון לעיל עם יונתן רייס, שמקדם מסלולים מעין אלה. (אילן, 2023). לצד חסמים אידאולוגיים-חברתיים יש חסמים טכניים, כגון נגישות למידע (להרחבה ראו היון, 2023), שיש לתת עליהם את הדעת. לבסוף, כדי לקדם תהליכים אלו דרושים מפקדים שמחויבים לנושא ושימוש מושכל בארגוני חברה אזרחית. היכולת של חרדים הפועלים בהם לתווך ולהנגיש את הצבא לצעיר החרדי היא רכיב חשוב בתהליך (טור-פז, 2023).

10 הדיון התאולוגי אינו נעלם כמובן, וככל שתתרחב מגמה זו תידרש החברה החרדית לסוגיות אלה, בייחוד לנוכח התופעה של ישיבות שמתפקדות כמסגרת חברתית יותר ממסגרת לימודית.

3 | בין השתלבות להתבדלות: תהליכים מקבילים

בפרקים הקודמים הבחנו בין תגובות הצהרתיות לתגובות מעשיות, בין תגובות הפרט לתגובות הקהילה ובין יוזמות מסורתיות ליוזמות שאינן מסורתיות. בפרק זה נדון בציר המרכזי שמאפיין את התגובות למיניהן, שנע בין התבצרות להזדהות, ובקיטוב הפנימי המעמיק.

3.1 | בין התבצרות להזדהות

א | ניתוק והתבצרות

לצד התגייסות ניכרת ותחושת הזדהות, שעסקנו בהן בהרחבה, אין להתעלם מכך שיש לא מעט ניתוק בהתנהלות של חלקים בחברה החרדית וביחס שלהם למלחמה ולמשמעויותיה. בדיונים פנימיים ובראיונות עולה ביקורת קשה וכואבת על התנהלות זו. דסי: "המיינסטרים הולך ומתכנס פנימה עם ניתוק מוחלט ממה שקורה, יכולה לראות בבני ברק וירושלים חנויות פועלות רגיל, חתונות פועלות רגיל, אנשים ממשיכים רגיל כאילו לא קרה כלום [...] אין לנו מתים ברחובותינו".

הבדלנות החרדית, שמתבטאת בניתוק גאוגרפי ותרבותי, מעצימה באופן טבעי את הניכור, בייחוד בזמן מלחמה. מיכל כואבת את המצב הנוכחי ומרגישה כי "הריחוק הגאוגרפי עשה את שלו". שלא כמו בעבר, במלחמת ששת הימים ובמלחמת יום כיפור, שאז הייתה תחושת שותפות ואחריות, "איפה [...] נקיפות המצפון מול השכנה החילונית שאצלה הגיע קצין העיר ואצלי לא?"

היעדר היכרות קרובה עם אנשים שמשרתים בצבא משפיע גם הוא. נתי: "ברגע שאתה לא מגויס ולא מכיר בן אדם אחד שמגויס או שמישהו מהמשפחה נחטף, פתאום יש תחושה שאני לא חלק מהחברה הישראלית. כולם פה באבל, ואני מתפלל, אני מבין שזה מצב קשה ואסון, אבל אני לא באמת חווה את זה. המרחב הזה מעצים תחושת ניכור ומחזק התבצרות". הקושי "ליישב איך אתה יושב בבית ויש אלפי אימהות שרועדות על הילדים, דוחף לבסס עמדות שמתחזקות את העמדה המקורית של ההשקפה החרדית".

היעדר תקשורת מקוונת והצטמצמות לעיתונות מודפסת וממסדית עולים גם הם כגורם מרכזי שמעצים את הניתוק הגאוגרפי והאידיאולוגי הקיים ממילא (היון, 2023). עיון בעיתונים כגון יתד נאמן מעלה תיאור דל, תמציתי, מרוחק ולא אישי, שרחוק מלצייר ולו במעט את מוראות המלחמה, הפחד, הסבל, ההקרבה היום-יומית של חיילים ובני משפחותיהם ואת גבורתם.

מעבר לגורמים אידיאולוגיים, גאוגרפיים או טכניים דסי מצביעה על סיבה עמוקה יותר למצב: "יש ניתוק מאוד גבוה מהמעורבות האזרחית, הם (החרדים) לא מרגישים אזרחים. אז אין סיבה שייקחו חלק. הם התרגלו שהעסקנים דואגים להם, שהעירייה, שמקסימום קופת העיר תציל אותם". דסי מזהה תפיסה פסיבית שמעידה על תודעה אזרחית נמוכה והיעדר הנעה לפעולה, כפי שעלה בפרק הקודם.

ב | חיבור והזדהות

מנגד יש האצת תהליכים של חיבור לישראליות, בעיקר בקרב חרדים עובדים. המלחמה הפגישה אותם חזיתית עם שאלות שהצליחו להדחיק עד עתה.

דסי: "אני כן רואה את הבלבול בקרב הסביבה שלי, שהבעלים עובדים ולא לומדים. כי שם יש הרבה יותר אי-נוחות חזקה ונוכחת בגלל חוסר היכולת והאונים של 'אני לא תורם שום דבר, אז מה אני כן? איפה אני?' שם רואה את החוסר נוחות הכי גדול, ושם גם הוויכוחים והשיחות האידאולוגיות הכי חזקות".

חרדים עובדים הם קבוצה גדולה, אך הצעירים שבהם ומי שנמצאים בחיכוך גבוה יותר עם החברה החילונית או שומרים פחות על דפוסים אברכיים קלסיים, נדרשים להתמודד עם מציאות שהאידאולוגיה החרדית אינה מוצאת לה מענה של ממש. השיח המרכזי של מנהיגי חיבור עוסק בחינוך לומדי התורה, אך הוא אינו עוסק ישירות במי שאינם לומדים. שיח משני ופולמוסי יותר שנערך בשיחות או על גבי עיתונים שולל את הלגיטימיות של הצבא בהיותו מחלן בלי לחוש מחויב למצוא פתרונות. חרדיות עובדת גם כך נתפסת כ'בדיעבד' ומחוץ לתחום הדיון המקובל, שמתרכז באידיאל החרדי ופחות במציאות הנתונה. דיון במשמעויות של חרדי עובד, ובכללן הצבא, נעדר במידה רבה מהשיח הממסדי.¹¹ חרדים עובדים שמצויים בממשק ממשי, אישי או מקצועי, עם החברה הכללית, חווים מתח זה בעוצמה רבה. להם לא מדובר בוויכוח תאורטי עם הזר וה'אחר' אלא עם אנשים אמיתיים שהם פוגשים בחיי היום-יום ועם עצמם. נתי: "אני כן חושב שהמלחמה האיצה תהליכים שקיימים של התחברות לישראליות, לתודעה אזרחית, באופן מואץ יותר. אנשים כמונו שעובדים כבר, נמצאים בממשק עם החברה הכללית, ובמלחמה פתאום משהו בלראות את כולם מגויסים ולתפוס חלק מהקולקטיב, ולהרגיש שאתה מאוים באזורים האלה. זה מאוד העצים את תחושת השותפות והאחריות והנשיאה בעול וההבנה שאי אפשר לברוח מהחיבור".

החיבור הזה משתקף גם בשיח, בנראות ובסמלים שנעשה בהם שימוש באתרי חדשות חרדיים, שמעיד על לגיטימציה גוברת לשימוש בסממנים ישראלים-ציוניים ועל הזדהות שלא הייתה בעבר (נריה שחר, 2023). אלי ביתאן, עיתונאי חרדי, מצביע על תקדים דומה של משבר שהוביל למעורבות פעילה של חרדים: "האינתיפאדה השנייה, שהייתה הכניסה הרצינית הראשונה של החרדים למעגל השכול, הביאה לנו את עשרות אלפי המתנדבים החרדים בארגוני החברה האזרחית כמו זק"א, מד"א וארגוני הבריאות הגדולים, נראה ש-7 באוקטובר הופך לקטליזטור משמעותי בהקשר של הצבא והמדים" (מן, 2023).

חשוב להדגיש, לא מדובר בכל החרדים העובדים. עם זאת נראה שהתחושה של איום קיומי וחוויה עמוקה של 'חלק מקולקטיב' החלישה בחלקם את מנגנוני הבדלנות ועודדה מעורבות פעילה. נתי מציע להבחין בין תגובות של קבוצות שונות שנעות על הציר שבין קנאות למודרניות: בקרב "30% פלג ירושלמי ושמאלה (זה) גרם להקצנה [...] או חיזוק עמדות מחדש [...] וברצף הנוטר, 30% ליברלי מודרני, זה כמובן העצים תחושת ישראליות וגרם לה להיות יותר מעשית ברמת הפעולה ולא רק ברמת התפיסה [...] ובאמצע חלק זה ברמת התודעה ולא פעילות אקטיבית". נתי מחזק שוב את ההבחנות שעלו לאורך נייר זה, הן בין שינוי תודעתי לשינוי מעשי והן את השונות בין קבוצות. באופן טבעי קל יותר לאפיין את השונות בקצוות מלאפיינה במרחב הביניים.

3.2 | קיטוב פנים-חרדי

11 דיונים כאלה מתרחשים בממות חלופיות, כגון 'צריך עיון' או 'המקום', שהחשיפה שלהם מוגבלת יותר, וכן ברשתות החברתיות.

תהליכי התבדלות אינם קורים רק כלפי החברה החילונית אלא גם פנימה. נתי: "אני, בצער, מרגיש שהאירוע הזה יכול לסמן התחלה של שבר טקטוני בין אנשים שמרגישים חלק לאנשים (שלא)". השבר הזה מתבטא גם בפער בין השיח התקשורתי החיובי על מעורבות והתנדבות של חרדים, שמתמקד בקבוצות מסוימות ומתעלם מהיקף המוגבל שלה, ובין המציאות בשטח, כפי שמתארת יהודית: "ההתגייסות קיימת. לא סתם שנפתחו חמ"לים של איסוף מזון וציוד בהמון ערים חרדיות, כי אינסטינקט ראשוני היה לעשות משהו. אבל אז זה התחלה לאלו שממש רוצים לצאת ולעזור, שהם קיימים [...] (ויש את) אלה שחזרו לחייהם. שיש להם אזעקה פעם בכמה ימים, מנותקים מתקשורת חילונית, אז לא נחשפים לסיפורי הגבורה והאבל של הורי החטופים. אז הילד שלהם שר בחיידר את 'אחינו כל בית ישראל', והם אומרים מזמור צא. בזה זה מתחיל ובזה זה מסתיים".

דסי מעריכה שהמלחמה תדחק את החברה החרדית להתמודד עם הסוגיה האזרחית. החברה החרדית "תתכנס בתוך עצמה, אבל בגלל שיהיה קיטוב מבית היא תצטרך להתמודד עם סוגיות של ישראליות, כמו מה זה אומר להיות אזרח. מה החובות שלי ולא רק מה הזכויות שלי, כי החברה החילונית לא תהיה סלחנית אליהם, וגם לא החרדים המודרניים". היא מזהה ברית בין חילונים לחרדים מודרניים ש"מתברגים לעמדות מפתח" ועלולה להחליש את השליטה הנוכחית של המיינסטרים. זו התפתחות אפשרית, אך נכון להיום ניכרים מופעים הפוכים, של חרדים מודרניים שמשרתים את האתוס של המיינסטרים, אם בגלל אמונה עמוקה בחשיבותו, אם מחשש מהמחיר שזה יגבה מהם, אם מהאופן שזה תורם להונם החברתי (לגיטימציה והתעלמות מחריגות שלהם מהנורמות המקובלות) ולהונם הכלכלי (יכולתם להתפרנס מעבודות שדורשות סטטוס ואמון גבוה מהקהילה).

החברה החרדית תידרש להכרעה: "ביום שאחרי [...] אף אחד כבר לא יוכל לשבת על הגדר", מעריכה דסי. עם זאת היא תנסה לדחות את הרגע הזה, ו"הקיטוב ילך ויעמיק, כי המיינסטרים לא בשל לנהל שיח כזה, הוא אף פעם לא נעצר לחשוב על זה". החרדים העובדים ידרשו להשתחרר מאחיזת המיינסטרים מחד גיסא אך גם לשמור על עצמם מאידך גיסא. הם "יצטרכו להקים לעצמם מערך שמאוד מבדל את עצמם מהחברה החרדית ושומר על ערכים [...] החברה החרדית לא תיתן להם חיבוק כי זה עוד יותר יאיים עליה".

לסיום, נראה שתהליכי ההתבדלות וההיפרדות הפנים-חרדיים צפויים להעמיק. **חרדים מודרניים או חרדים עובדים שישכילו להתאגד באופן עצמאי במסגרת חברתית וערכית יוכלו לקדם את האינטרסים שלהם בלא תלות בממסד, ובמישרין או בעקיפין יאתגרו את ההגמוניה של המיינסטרים.** על מאפייניה של קבוצה זו ועל ניסיונות להתאגדות מעין זו נרחיב בפרק הבא.

4 | גיבוש חלופה: בין פוטנציאל למימוש

לצד האיום שמציבים ההתבצרות והקיטוב הפנימי יש בהם גם הזדמנות לגבש מענים לקבוצה הולכת וגדלה שמחפשת אחר חלופה, ברמת הפרט או הקהילה. בשנים האחרונות זיהו מספר גורמים את הצורך ואת הפוטנציאל של קבוצת החרדים העובדים. המלחמה וההתגייסות האזרחית והצבאית של רבים בקבוצה זו הציבו סוגיה זו בקדמת הבמה. פרק זה יציג בקצרה קבוצה זו על שונותה, יבחן את מנהיגות הביניים המתהווה שפועלת ליצור לה מענים, ויציף את המתח שבליבה של התמודדות רעיונית איתה. לסיום נציע לבחון מחדש את ההנחה שיש למקד מאמצים להובלת שינוי עם המיינסטרים החרדי ואת הפוטנציאל הלא ממומש הטמון בקבוצות שבפריפריה החרדית.

4.1 | מי הם החרדים העובדים?

השיח שעוסק בחרדים שאינם שייכים למיינסטרים נוטה להכליל כמה קבוצות שונות, והדימוי הדומיננטי הוא של "חרדים מודרניים", מעמד ביניים צומח שעובר תהליכי ישראלזציה (זיכרמן וכהנר, 2012). לאחרונה יש יותר עיסוק גם ב"חרדים חדשים" או "חרדים ישראלים", ולצורך נייר זה אפשר להגדירם קבוצה די קטנה אך אקטיביסטית ובעלת נוכחות בולטת במדיה החברתית ובתוכניות במכוני מחקר ובארגוני חברה אזרחית המיועדים לחרדים. נכון להיום נראה שהשפעתה מוגבלת (ראו כהן, 2020).¹² **בתוך יש קבוצה הולכת וגדלה של אנשים בעלי סממנים מודרניים בכל הנוגע לעיסוק, לבוש, פנאי וצריכה לצד רצון עמוק להשתייך לקהילה החרדית, שמתקיימת בתוך שבין אידיאל למעשה.**

חרדים עובדים הם מטרייה רחבה לקבוצות שונות הן בגלל סוג העבודה ואופי הממשק עם החברה הישראלית והחשיפה אליה, הן בגלל המידה שבה הם שומרים על נורמות קהילתיות ורואים עצמם חלק בלתי נפרד מהמיינסטרים. עם זאת רבים מהם חיים את המתח שלעיל, כפי שנתי מיטיב לתאר: "בסוף יש קהל גדול שהוא לא נמצא על שום 'אוטובוס'. הוא עובד, הילדים שלו לא מתקבלים למוסדות בקלות. השאיפה שהילד יהיה אברך אבל לא מנוסח עד הסוף, אבל מצביע ג' כי זה הדרך להרגיש שהוא חלק מהקהל. סובל הרבה מהמערכת. הוא יכול להיראות מודרני מאוד אבל מדקלם ניסוחים קלסיים [...] לא מבין את כל החדש הזה. אנחנו בני ישיבות, שגם בישיבות לא היו הכי שפיצים בישיבה [...] אנשים פשוטים, טובים [...] הם רוצים קהילתיות, לא עסוקים בשאלות פילוסופיות [...] בעיקרון הכול בסדר חוץ מזה שקצת נדפקים במערכת פה ושם".

נתי מתאר את האופן שבו הם משתנים, "באופן לא מודע הם נהיים ישראלים יותר. כי האינסטינקט עובד. בלי יותר מדי לנסח". אפשר לכנות זאת 'ישראליות שלא מדעת'. לא מדובר פה בניסיון שיטתי לנסח תפיסה חלופית או לאתגר את התפיסה הקיימת אלא בהתנהגות שמתאימה את עצמה בטבעיות לנסיבות משתנות. הגם שיש להם סממנים מודרניים הם יכולים בה בעת לשמור על נורמות קהילתיות מסוימות ולנסות להתקבל למוסדות מקובלים. התנהגות זו, שאפשר לפרשה כחוסר קוהרנטיות אך גם כדרך להתמודד עם מציאות מורכבת, מאתגרת קטגוריות מקובלות שמשמשות להבחנה בין קבוצות חרדיות, כפי שיורחב בהמשך. נתי מצביע על התודעה המתעוררת של קבוצה זו ועל הפוטנציאל שלה: "אני חושב שיש פה הרבה אנשים שפתאום זיהו את הניתוק. אנשים שהם לא ממש ב'אוטובוס'. הם [...] לא אקטיביסטים ולא יזמו מעצמם, אבל אם היה פה גוף שידע לתעל למקומות טובים, יש לזה פוטנציאל".

12 להרחבה על הדיון הפנימי שנערך בין זרמים שונים שחותרים לשינוי ראו רוז, 2017.

4.2 | מנהיגות ביניים: האם צומחת חלופה?

מי שזיהה את הצורך של קבוצה זו ופועל למלא את צרכיה ולאגד אותה הוא הרב דוד לייבל, עולה מצרפת, בוגר ישיבת פוניבז', ששימש ראש כולל, שלח ידו בעסקים והקים מיזם שמחבר בין כולל לעבודה (אברטק). לפני יותר מעשור הקים רשת כוללי ערב לחרדים עובדים, שנקראת כיום 'אחוות תורה', ובשנים האחרונות הרשת מרחיבה את פעילותה בשימת דגש על יצירת קהילה. בשנה האחרונה יצא הרב לייבל בגלוי נגד ההנהגה הרשמית הן בהכרזה פומבית שיציאה לעבודה היא לכתחילה ולא בדיעבד, הן בהצהרה שזכותם של הורים לבחור בחינוך שנראה להם מתאים לילדיהם, ממ"ח או חידר רגיל, ישיבה רגילה או כזאת שכוללת לימודים לתואר. זוהי קריאת תיגר על העמדה הרשמית כלפי לימודי חול ועל חובת התבטלות היחיד בפני דעת תורה, והיא נענתה במתקפה חריפה מההנהגה והממסד (ראו ברייטקוף, 2023).¹³

במלחמה הנוכחית הביע הרב לייבל בגלוי קו שחולק על ההנהגה הרבנית המובילה, שיצאה נגד מעורבות ביוזמות בכלל והתגייסות שלב ב' לצבא בפרט. הרב לייבל קרא למלא תפקיד פעיל בהתגייסות האזרחית ופעל למעורבות זו הן ברמה האישית, כגון ביקור חיילים בבסיסים, הן ברמה מערכתית, באמצעות קידום מגוון יוזמות ברשת אחוות תורה. הוא עודד התגייסות לצבא בשלב ב' לבעלי משפחות וביקר את "השימוש השגוי" בטיעון 'תורה מגנא ומצלה' לפטור "מכל חובות ההשתתפות והנשיאה בעול", ובכך פתח חזית על אבן יסוד בהשקפה החרדית (ראו קראוס, 2023). יש לציין שהוא אינו היחיד שמותח ביקורת על התנהלות מעין זו, אך אחרים אינם מצהירים על כך בגלוי. כמו כן גם למשמע קולות יחידים שכן נשמעים, הוא הדמות המובילה מבחינת מעמד ופוטנציאל השפעה הודות לתשתית הארגונית ההולכת ומתפתחת, המספקת ערוץ להפצת מסרים באמצעות מגזין 'המקום', קבוצות ואסטאפ וכינוסים של הארגון, וכן במה לקידום מגוון יוזמות באמצעות רשת הקהילות. עצמאותו הכלכלית גם היא מכפיל כוח ניכר: היא מאפשרת מיזם רבה של חופש פעולה ומחלישה את התלות בגיבוי רבני וקהילתי מחד גיסא ובקרנות חיצוניות ובעלות אג'נדה מאידך גיסא. יש הרואים במהלכים אלו צמיחה של מנהיגות חלופית (לדוגמה גאדו, 2023), אך ייתכן שתחזיות אלה מוקדמות מדי. יש לבחון בזהירות את השפעתה בפועל ואת יכולתה להתמודד עם התנגדויות מבית ומחוץ.

לצד נקודות החוזק שצוינו לעיל יש כמה אינדיקציות המעידות על הפוטנציאל המוגבל של חלופה זו. ראשית, מידת ההשפעה של הרב לייבל ויכולתו לאגד אנשים תחת הנהגה רוחנית בהובלתו אינן ברורות. הגם שהוא עומד בראש רשת קהילות של חרדים עובדים, מראיונות עולה שמדובר בפועל בהתאגדות פורמלית ובהצטרפות של קהילות ממניעים פרגמטיים הודות לתנאים ולתמיכה שהוא מספק, ולא בהכרח בחבירה רעיונית לדרכו או בהכרה בו כסמכות עצמאית לעומת ההנהגה הרשמית. בין שמדובר בהיעדר תפקיד בכיר במוסד ישיבתי או שיעור קבוע ובין שבגורמים אחרים, נכון להיום נראה שאין לו קבוצת תלמידים נאמנה שתשמש גרעין לתנועה חלופית.

שנית, קריאת תיגר על הממסד הרבני נתפסת מעשה אמיץ בקרב חרדים חדשים, אקטיביסטים או אינדיבידואלים ביקורתיים כלפי הממסד. עם זאת בעיני חלקים ניכרים מציבור החרדים העובדים מדובר בחציית קווים ובזלזול שאינו במקומו בדעת תורה, והם אינם חשים בנוח עם הצהרות אלה. אפשר לתהות על הקוהרנטיות של תפיסה זו, היות שחלקם חיים אורח חיים מודרני שאינו אברכי או מתחשב בנורמות קהילתיות, אך זה לא רלוונטי למציאות בפועל. קו זה עלול להרחיק קהלים גדולים החוששים מחידושים ואינם מעוניינים בהם. ביסוס הנהגה חלופית דורש חשיבה אסטרטגית, פרגמטית וזהירה שמתמקדת באמירה חיובית ובהרחבת התמיכה בה. שיח שנתפס רדיקלי עלול לפגוע במוטת ההשפעה.

13 אפשר להתרשם מהתגובות ברחוב החרדי בתגובות על הכתבה עצמה. לתגובה הרשמית ראו גפן, 2023; פרלשטיין, 2023.

לבסוף, כל דיון על הנהגה חדשה צריך להכיר בהיררכיה המובנית שקיימת בהנהגה החרדית. אחד הגורמים המרכזיים ליצירת אופוזיציה חזקה הוא ביסוס מעמדם של מנהיגיה כתלמידי חכמים בעלי שיעור קומה. בחברה שיש בה לא מעט מועמדים כאלה זהו אתגר. ייתכן שההכרזה על הרב לייבל ועל אחרים 'מבשריה של אופוזיציה רבנית' מוקדמת מדי גם אם ביכולתם לספק מענה רעיוני לקהילה מצומצמת שסביבם. עם זאת ייתכן שיש לראות במנהיגות הצומחת מנהיגות חברתית שיוצרת מנגנון התאגדות חלופי לפרט החרדי, ולא בהכרח מנהיגות רוחנית אופוזיציונרית. במובן זה הרב לייבל הוא שחקן חדש שיכול לשנות את יחסי הכוחות בחיזוק ובאיגוד של קבוצה שכבר משתלבת בחברה הישראלית, גם אם לא בהובלתה כמנהיג חרדי במובן המקובל.

לאורך זמן מנגנון זה יכול להתרגם לכוח פוליטי ולייצג קבוצות שאינן מקבלות מענה אצל קובעי מדיניות. התשתית הארגונית המתהווה יכולה לשמש ערוץ להעברת מסרים, מפגש ישיר עם השטח ובמה להובלת מהלכי שינוי. **נכון להיום יש קושי מובנה ביצירת קשר עם הפרט החרדי או עם קבוצות שאינן מזוהות עם המיינסטרים, וזה מוביל להסתמכות על מתווכים ועל עסקנים שלא בהכרח מייצגים את האינטרסים של פרטים וקבוצות אלה.** גם אם כוונותיהם טובות, לעיתים ידיהם כבולות כי הם כפופים לבעלי סמכות. הקושי מתבטא הן בהיעדר ערוץ תקשורת ישיר לצרכים ולרצונות של הפרט, הן בפלטפורמה שתספק תשתית ליוזמות שדורשות מרחב פיזי או מקוון שיהיה נגיש לפרט החרדי. נכון להיום מהלכים אלה מותנים בדרך כלל בשיתוף פעולה עם מוסדות חינוך או עם רשויות ומרכזים קהילתיים, שדורשים מאמץ, התאמות ופשרות וגיבוי רבני, ולעיתים אינם צולחים. הפעילות של הרב לייבל בשנה האחרונה הולכת ומתרחבת ומעידה על ניסיון ליצור תשתית ארגונית וקהילתית עצמאית שתיתן מענה רחב לחיי הפרט החרדי העובד ומשפחתו. ייתכן שמהלכים אלה מעידים על ניצני תודעה אזרחית מתעוררת שחסרה כיום (הופריכטר, תשפ"א). אם יצלח מהלך זה, הוא נושא בחובו פוטנציאל של ממש לצמיחת חברה אזרחית חרדית עצמאית.¹⁴ הגם שיש ארגוני חסד שעם הזמן מתמקצעים ומתרחבים, הם נתונים למגבלות של הממסד. מהלך זה עשוי ליצור אימפקט כפול: הן לאפשר ליזמים חרדים ולמדינה בכלל תשתית לקידום שיח חלופי ויוזמות חלופיות, הן לאתגר את הממסד החרדי ואת האליטה החרדית, והיא תיאלץ להתמודד עם שוק תחרותי. אלו בתורם ישרתו את צרכן הקצה: הפרט החרדי.

עוד שחקן בזירה זו, שמזוהה יותר עם הממסד החרדי, הוא הרב ברוך צבי גרינבוים, ראש ישיבת דרך ה', שהקים מסגרות ללימוד ערב לחרדים עובדים לצד עלון שהחל לפרסם לפני כעשור ארגון חלקי בעמלי. לפני יותר משנה שונה שם הארגון ל'חלקי בקהילתי', ושם דגש על בניית קהילות.¹⁵ נראה שמיזם זה התחיל מהצורך לתת תחושת זהות ושייכות לבוגרי הישיבה, ובהמשך התרחב לחרדים עובדים בכלל. עיון בעלוני חלקי בקהילתי מלמד שהארגון ממשיך את הקו האידאולוגי הקיים, שחושש מנרמול חרדיות עובדת, ופועל לחיזוקם במסגרת ההיררכית הקיימת, שמניחה שעבודה היא בדיעבד. גישה זו תואמת את גישת הממסד, והארגון זוכה לתמיכה של מנהיגות רבנית, כפי שמודגש בעלון השבועי. דבר זה תורם לביסוס הלגיטימציה של הרב גרינבוים ולבידולו מהרב לייבל.¹⁶

14 על צמיחתה של מנהיגות אזרחית חרדית ראו אסבן ובכר-כהן, 2020.

15 עלון ראשון פורסם תחת השם 'חלקי בעמלי' בחנוכה תשע"ג (פרשת מקץ). שינוי שם העלון נראה באתר בגיליון [מספר 148](#), ח' בתמוז תשפ"ב, 7 ביולי 2022 (ייתכן שהשינוי קרה בגיליון הקודם לו, אך אין תיעוד שלו באתר).

16 היבט זה מודגש במשפט המתאר את הארגון ומופיע תחת שמו בעלוני 'חלקי בקהילתי': "בית תורני-חברתי לבוגרי ישיבות עובדים – לאורם של גדולי התורה". מעניין לציין שמשפט זה עבר כמה גלגולים והוא תוספת מאוחרת. דוגמה לתפיסת הבדיעבד והיחס לעולם המעשה ראו בטור הפותח של הרב ברוך צבי גרינבוים, ד' בכסלו תשפ"ד, בעלון [חלקי בקהילתי](#), 204 (פרשת תולדות): "פעמים רבות אנו פועלים בעולם של עשייה חומרית, מוקפים באנשים חומריים, אבל אל לנו להרגיש 'בעולם הזה' לגמרי 'בבית'. מציאותינו שם היא רק 'תחפושת', כשהקול האמיתי שלנו – 'קולו של יעקב' – קול התורה שלנו, הוא עיקר חיינו ומהותנו" (עמ' 1).

החינוך לאידיאל של אברך יוצר ריק רעיוני לאברכים שעוזבים את הכולל וצריכים להגדיר מחדש את מקומם ואת תפקידם. תהליך זה מלווה בחיבוטי נפש, כפי שעולה במחקר שנערך לאחרונה ובחן את החוויה של קבוצה זו (היון ופרוור, 2023). אחד המרואיינים, איתמר, משתף בתחושותיו לנוכח מעבר זה: "השקעתי בזה המון מחשבה. התייסרתי מאוד, וזה פשוט קרע את ליבי לגזרים. הייתי מצטער על זה כל יום, ממש ככה" (עמ' 71). הוא גם מצביע על המענה שקיבל: "אני לומד בכולל 'אחוות תורה' של הרב לייבל. אפשר לומר שאני חסיד שלו. הוא הציל אותי" (עמ' 152). "הארגון הזה, 'אחוות תורה', עזר לי להבין את מקומי, להפנים שלכל אחד יש מסלול שהקב"ה נותן לו [...] הדבר הזה נתן לי סוג של 'מרווה לנפש'" (עמ' 71).

סוגיה זו של נקודת הייחוס של חרדי עובד, ובכלל המקום של חומר לעומת רוח וההתמודדות עם המשמעויות של המפגש הישיר עם עולמות שמחוץ להוויה של בית המדרש, מעמידים במידה רבה את המובילים של ארגונים אלה משני צידי המתרס, בייחוד לנוכח המלחמה והתגובה עליה.

בעלוני חלקי בקהילתי יש מגוון מודעות תחת הכותרת "חלקי במלחמתי", שקוראות לחיזוק רוחני, והשיח מהדהד את השיח הישיבתי בהיעדר הבחנה בין אברך לחרדי שעובד לפרנסתו. לעומת זאת הרב לייבל קורא בגלוי למעורבות פעילה במאמץ האזרחי והמלחמתי ופועל מתוך הכרה בשוני המובנה במעמד של כל אחד מהם. לאחרונה החריף המאבק, ובטורו השבועי של הרב גרינבוים (תשפ"ד) הוא יוצא נגד גורמים שמערערים על ההתנהלות החרדית הנוכחית, הגם שהם אינם מוזכרים בשמותיהם: "בכל פעם שאנו שומעים אישי ציבור שונים ומשונים – בעיקר מחוץ לעולמה של תורה – המדברים גבוהה גבוהה על 'טובת הציבור' ועל 'צורך השעה', על 'בעיית הדור', ועל חובתו של 'הציבור החרדי' לעשות חשבון נפש ולהכות על חטא, לשנות ולתקן. והכל כמובן רק 'לשם שמיים' – כדאי שנבדוק היטב מהו המניע ומהו האינטרס של הדוברים הצדקנים והצעקנים. פעמים רבות נגלה שמאחורי כל אידיאולוגיות הצדק והמוסר שלהם, מסתתרים אינטרסים שונים ומשונים, חוסר אחריות, ונגיעות אישיות של 'קנאה תאווה וכבוד' המוציאים את האדם מן העולם" (עמ' 1).

מאבק זה משקף מאבק רחב יותר על 'נשמתה' של החרדיות כיום, שבבסיסה מונחת שאלת מעמדו ותפקידו של לימוד התורה לעומת ערכים, צרכים ונטיות לב אחרות בד בבד עם שאלת מעמד הבלעדי של גדולי הדור או 'דעת תורה' שנגדה יוצא הרב לייבל בגלוי. מאבק זה משתקף בקרב על ליבם של חרדים עובדים, שחווים תסיסה מסוימת ומתקרבים עוד ועוד רעיונית ומעשית לחברה הישראלית. ערעור על נורמות קהילתיות והנמכת החומות מעוררים דאגה הן כלפי קבוצה זו, שהולכת וגדלה, הן כלפי מי שיושבים על הגדר בציפייה לראות את התגובה הרשמית ואת המחיר החברתי שייגבה מהם. לצד חשש מאובדן ערכי יש חשש מאובדן כוח פוליטי ככל שקבוצה זו תתנתק מהמיינסטרים ותשכיל להתאגד רעיונית, מוסדית ופוליטית. בתחילה נראה שהתגובה מתונה למדי, אך עם הזמן גברו גילויי הדעת של מנהיגים וקולות בעיתונות הממסדית שתוקפים מגמה זו וכן את הדמות הרבנית שתומכת בה, הרב לייבל, הגם שאינם נוקבים בשמו. הקריאה של אחד ממנהיגי הדור, "כולם צריכים להיות כפופים לדעת תורה ודעת תורה צריכה להישמע רק מאלו שיכולים לומר דעת תורה"¹⁷, נועדה לעשות סדר בתחושת הכאוס שנוצרה: דבר לא השתנה. אין מנהיגות חלופית, ואין רשות להסתמך על "פייק מנהיגי ציבור" (אפרים לפני מנשה, תשפ"ד), בלשונו הציורית של יתד נאמן.

לסיום, בניסיונות ההתאגדות הקיימים, רשת 'אחוות תורה' ורשת 'חלקי בקהילתי', נמנים על פי ההערכות כמה אלפים. גם בהן יש פער בין מסגורן כקהילה ובין מה שקורה בפועל, ותידרש מהן כברת דרך לגיבוש

17 הגר"ד לנדו בכנס כוח התורה. ראוי וייסברג, 2023.

ההתארגנויות למיניהן לכדי קהילה. חרדים עובדים הם קבוצה הולכת וגדלה שחלקה מחפשת מענה אחר, בייחוד בעולם שאחרי 7 באוקטובר. נכון להיום פוטנציאל זה אינו ממומש, והמערכה על שליטה או על השפעה על קבוצה זו רק תלך ותגבר.

4.3 | בין מיינסטרים לפריפריה: האם תזת המיינסטרים עדיין רלוונטית?

החברה החרדית אינה אחידה אלא מורכבת מקבוצות שונות. בעולמות המחקר והמדיניות החלוקה המסורתית נעשית על בסיס קהילתי, שמבחין בין שלוש קהילות מרכזיות: אשכנזים, ספרדים וחסידים. חלוקה זו אינה מאפיינת בהכרח את האופן שבו החברה החרדית תופסת את עצמה על השונות שבה. כהנר (2020) מציעה חלוקה אחרת, על הרצף שבין מודרניות לשמרנות, ולפיה מיעוט (11%) מהחברה החרדית הוא מודרני, אך קרוב לשליש (29%) הם שמרנים בעלי נגיעות מודרניות, משמע אנשים המזהים את עצמם עם המיינסטרים ומוסדותיו, ועם זאת אורח החיים שלהם פתוח ומעורב יותר עם העולם בשלל אופנים, כגון טכנולוגיה, השכלה, תעסוקה, תרבות פנאי ועוד. הבחנה זו על ציר האורתודוקסיה היא חשובה אך אינה מספקת, ומכלילה מגוון קבוצות שאינן מגדירות עצמן לפי ציר זה. דרך אחרת לבחון שונות בין קבוצות היא על הרצף שבין מיינסטרים לפריפריה, אגב הבחנה בין מיינסטרים קשה לרך.

בשנים האחרונות עסקו מחקרים על החברה החרדית בעלייתה של החרדיות המודרנית או החרדיות החדשה, בהתמודדות שלה עם שינויים ובפוטנציאל הגלום בה (לדוגמה כהנר, 2020; תרבות דמוקרטית, 2017).¹⁸ שיח זה מתעלם במידה רבה מההתמודדות ומהפוטנציאל לשינוי בקרב קבוצות אחרות בחברה החרדית. במפגש בעלי עניין שנערך לאחרונה ועסק בתגובה של החברה החרדית על המלחמה בלט בהיעדרו שיח על הפריפריה החרדית למרות הפוטנציאל שלה.¹⁹ בלט גם היעדר ייצוג של אוכלוסייה זו במישור הזהותי – אנשים המשתייכים אליה – או במישור המקצועי – אנשים שחוקרים אותה או פועלים למענה. זוהי רק דוגמה אחת מני רבות. **לצד המודעות ההולכת וגוברת לייצוג אוכלוסיות שונות, ובכללן החברה החרדית, חסרה מודעות לייצוג של קבוצות שונות בתוכה.** פער זה כואב במיוחד לנוכח אוכלוסיות שמחלשות גם כך בתוך החברה החרדית, אגב שיעתוק יחס זה גם בידי מוסדות מחוץ לקהילה.²⁰

בעולם המדיניות, ובמידה רבה גם בעולם המחקר, בולט העיסוק במיינסטרים הליטאי. עם זאת יש להכיר גם בכוחן המספרי של קבוצות אחרות שמרכיבות את הפריפריה החרדית ופתוחות יותר להשתלבות במדינה: הקהילה הספרדית היא כשליש (35%) מהחברה החרדית, אך רק כשליש ממנה (12%) התחנך במוסדות ליטאיים ומזוהה עם הזרם המכונה 'ספרדי תורני' או 'ספרדי ליטאי' (רגב, 2017). עם זאת הנטייה הרווחת היא לבחון את הציבור הספרדי בכללותו בהתעלמות מהשונות הרבה שבתוכו ומהפער שבין הנציגות הפוליטית לשטח. חוזרים בתשובה הם עוד קבוצה שאינה מקבלת ביטוי בחלוקה קהילתית או על ציר האורתודוקסיה, אף שהם כ-20% מהחברה החרדית (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2019). גם חרדים בערים מעורבות

18 גיליון 17 של כתב העת הוקדש לנושא זה.

19 שיחה עם נרי הורוביץ, 23 בנובמבר 2023.

20 לביקורת על שיעתוק תפיסות אלה בידי חרדים חדשים והיעדר נציגות למזרחים ראו ללום, 2017. השיח על היחס הראוי לייצוג לעומת שיקולים אחרים אינו טריוויאלי. עם זאת חשוב להבין את ההקשר: החברה החרדית היא חברה הייררכית-מעמדית שאינה מכירה בערך של שוויון הזדמנויות, ולכן נקודת הפתיחה של קבוצות מסוימות מוכתבת מראש. על המדינה ועל החברה האזרחית לפעול ליצור הזדמנויות שוות ככל האפשר בשיח ובפעולות שנקטות עם החברה החרדית.

הם קבוצה מובחנת: כ-22% מהחרדים גרים ביישובים שמיעוט עד מחצית מהאוכלוסייה בהן היא חרדית (כהנר ומלאך, 2023). ריחוקם מ'מרכז העצבים' של המיינסטרים החרדי, החיים בעיר מעורבת ואילוצים כלכליים משמשים במקרים רבים זרז להשתלבות. שיעור ניכר של חרדים (41%) מתגורר ביישובים שהרכב האוכלוסייה בהם נע בין מחצית לרוב חרדים (כהנר ומלאך, 2023). מטבע הדברים, יש הבדלים בין ריכוז של רוב חרדי למיעוט חרדי, אך עדיין יש הבדלים בין ערים שהן בעיקר חרדיות או יועדו להיות כאלה ובין ערים מעורבות בכל מיני רמות.

ההתעלמות מקבוצות אלו בתוך החברה החרדית, ובמידה רבה גם מחוצה לה, נובעת בין השאר מחולשתן הפוליטית, הממסדית והתרבותית-דתית. חבריהן נתפסים, לעיתים גם בעיני עצמם, כמי שלא התקבלו למועדון הרשמי של החרדיות: המיינסטרים. עם זאת בשנים האחרונות יש תזוזה מסוימת, אם בהבנה שעליהם ליצור זהות מובחנת ולהתאגד כדי לקדם את האינטרסים שלהם, אם ביצירת תשתית מוסדית עצמאית. ייתכן שמגמה זו של שיתופי פעולה תתחזק בעקבות מלחמת חרבות ברזל, שחידדה את הפערים בין חרדים שחשים הזדהות עם המדינה ובין המתבדלים. **עד עכשיו השונות בין קבוצות בפריפריה החרדית הקשתה על מציאת מכנה משותף, ואולי זוהי שעת כושר להתלכדות זירות וליצירת מוקד כוח חדש של חרדיות.**

תהליכים אלה הם בשלבים ראשוניים, ויש לבחון כיצד להוציא אותם מהכוח אל הפועל, בייחוד מאחר שיש חסמים אמיתיים שגרמו לשוליות של קבוצות אלה, ובהם היעדר נציגות פוליטית, הנהגה אזרחית מגובשת, תשתיות ומוסדות. השונות בין קבוצות מקשה גם היא על היכולת לתקשר איתם, לתכלל אותם ולפעול מולם. היעדר כוח פוליטי מקל על הנציגות החרדית ה'רשמית' להמעיט בכוחם ובחשיבותם. נציגים אלה מקדמים את התפיסה שלפיה יש לעצב מענים לפי אב הטיפוס הצר של חרדי מיינסטרים, אף שבמציאות יש קבוצות שלמות שאינן תפורות למידותיו. מעבר לטיעון המהותי בדבר זכותן של קבוצות אלה לקבל הכרה ומענים מותאמים להן, יש שיקול אסטרטגי. קבוצות אלה מזוהות יותר עם המדינה והן בעלות מוכנות גבוהה לשילוב.

בראיונות ובשיחות עם פעילים ויזמים עולה שיש שינויים שהצליחו לחדור דווקא משום שבאו מהפריפריה. יהודה, יזם בתחום תעסוקה וחינוך, מציין את השינוי שחל ביחס כלפי בגרויות בסמינרים חרדיים שהתנגדו לקיומם בעבר: "איפה זה התחיל? ברחובות, בבית ספר הספרדי תיכון שהיה מונהג על ידי אשכנזים. ואז הם באו ואמרו 'זה יכול לעבוד, זה לא כזה נורא, משרד החינוך לא השתלט עלינו'". עם הזמן התרחב השינוי לערים מעורבות נוספות, גם אם במתכונת של בגרות חלקית, וכיום נפוץ יותר גם בקרב סמינרים המזוהים כמיינסטרים.²¹ בתוך קצת יותר מעשור עלה שיעור התלמידות החרדיות שניגשות לבחינות בגרות מ-31% (2008/9) ל-69% (2020/21) (כהנר ומלאך, 2023). יהודה מזהה מוכנות רבה יותר לשינוי במוסדות אלה: "רואה את זה בפרויקטים אחרים [...] בתיכונים ספרדיים, אני נחסם כשהבעלות היא אשכנזית? ובסוף הם מגיעים לנוסחה: שם כן אפשר כי זה אוכלוסייה ספרדית, ואז הולכים לשאול רבנים ומכניסים תוכניות יותר פתוחות". תפיסת העולם של קהילה זו היא ממלכתיות יותר ואינה מאופיינת בהתנגדות לשינוי. יהודה נדרש לשיח הנוכחי שמאתגר את ההנהגה ואת הממסד בשאלת היחס הנכון לחיילים ולצבא ומתאר את הפשטות המובנת מאליה בארגון תפילה לשלום החיילים: "לא תשמעי ביטויים שיש אצל הליטאים בציבור הספרדי".

21 בקרב סמינרים שמזוהים יותר כמודרניים זה היה קיים גם בעבר.

דוגמה לאופן שבו הבחנה בין קבוצות יכולה להשפיע על קידום מדיניות נראית כבר בשלב איסוף הנתונים.²² פילוח פנימי של הנתון שהוזכר קודם על התחזקות שותפות הגורל בחברה החרדית מראה שככל שהמשיבים הזדהו כמודרניים יותר, כך התחזקה תחושת השותפות שלהם (מכון חרדי למחקרי מדיניות, 2023ב). מסקר שנערך במאי 2023 (המכון החרדי למחקרי מדיניות, 2023א)²³ עולה כי הקבוצות המובילות בעד מעורבות חרדים במדינה הן חוזרים בתשובה (57%) וספרדים (48%), ואחריהן בפער ממשי נמצאים חסידים (27%) וליטאים (25%).

מדיניות שמכוונת מראש לקבוצות אלה תתאים את עצמה לצרכים הייחודיים להם ותחסוך זמן ומשאבים בהתמודדות עם חסמים שאינם אופייניים להם. דוגמה לכך היא העיסוק הרב בהתנגדות לשינוי, שנתפסת חסם מרכזי להובלת מהלכי שינוי, בהתעלמות מכך שלקבוצות מסוימות אין זה חסם מרכזי, אם בכלל. קידום פתרונות שמכירים בשונות זו לצד חיזוק תשתית מוסדית, אזרחית, קהילתית ועצמאית יכולים להציב חלופה לקבוצות אלה, ועם הזמן גם לחרדים ניידיים על קו התפר. מהלך זה ירחיב את מנעד האפשרויות ויגביר את התחרות, שכיום בולטת בהיעדרה. **זה שנים רבות שתאוריית השינוי, שלפיה יש להשקיע במיינסטרים בשל כוחו (הפוליטי, התרבותי, הממסדי והרבני), מושלת בכיפה. לאחר מגוון ניסיונות של המדינה ושל המגזר השלישי, שלוו בהקצאת משאבים אדירה שהצלחתה מוטלת בספק (לדוגמה, מבקר המדינה, 2017), הגיע הזמן לבחון את תקפותה של תאוריה זו ולשקול תאוריה חלופית, כפי שמוצע לעיל.**

22 כהנר, 2020 (עמ' 27-28), מתארת את המודעות ההולכת וגוברת של גורמים ממשלתיים ואזרחיים בפילוח פנימי של החברה החרדית וקידום פתרונות בהתאם לפילוח. עם זאת הדגש הוא על 'חרדיות מודרנית', אף שבפועל רבים מקהל היעד הפוטנציאלי לא יזדהו עם הגדרה זו, שמכלילה בין חרדיות בורגנית לקבוצות אחרות ומשמיטה מאפיינים שרלוונטיים להם.

23 סקר של דיירקט פולס בעבור המכון החרדי. הסקר כלל 420 משתתפים. הנתונים לגבי פילוח תת-קהילתי נגזרו מהתגובות של כל קהילה בפני עצמה על מידת המעורבות או ההתבדלות הרצויה.

5 | השראה מתנועת פא"י ומהחרדיות הישנה

הדיון על תהליכי שינוי בחברה החרדית מאמץ במידה רבה את התזה הדומיננטית שלפיה הוא זר ומאיים על יכולתה לשמר את המסורת והערכים הייחודיים לה. עם זאת עיון בהיסטוריה מגלה שהיו בעבר התייחסויות מגוונות יותר כלפי השונות הפנימית בתוכה והממשק שלה עם העולם שבחוץ. זה לא אומר שהיא לא כללה זרמים בדלניים יותר, שלפעמים ידם הייתה על העליונה, אלא שהיא הצליחה ליצור מרחב מסוים שהכיל שונות. פרק זה יתאר בקצרה את האתגר שביצירת חרדיות על קו התפר שבין עולם הרוח לעולם המעשה, את קיומה בעבר, כפי שהתבטא למשל בתנועת פועלי אגודת ישראל (פא"י), ואת הרקע ההיסטורי לדעיכתה מחד גיסא ולעלייתם של זרמים בדלניים מאידך גיסא. ברקע עומדת שאלת הליבה: האם שינוי הוא בהכרח שבירה של מסורת או שמא ערעור על זרמים מסוימים ונורמות שהשתרשו, ולפיכך הוא שיבה למסורת קדומה ועמוקה יותר?

5.1 | חרדיות (שלא) בצל המיינסטרים

חרדים עובדים הצליחו להתמודד עד היום עם הדיסוננס המסוים שבין האידאולוגיה החרדית לאורח חייהם בפועל. המלחמה הנוכחית והתגובה עליה של החברה החרדית בכלל ושל הנהגתה בפרט מקשות על חלקם להתמיד בכך. החלופה המתגבשת היום נתפסת במידה רבה רדיקלית ולעומתית. נתי מצביע על כשל מהותי בשיח של חרדיות חלופית שמרתיע רבים: "היום הרבה מהיוזמות האלה שעולות [...] מאוד עסוקות במה לא, והרבה פחות עיסוק במה כן". נתי מבקר את המיקוד בשיח שלילי ואת הדגש המועט מדי שניתן ליצירת אמירה חיובית. היכולת ליצור חלופה מצויה בעיניו בקרב קבוצות שלא גדלו בצל המיינסטרים, כגון עולים מחו"ל. הם "לא מתכתבים עם המערכת הקלסית" או "פליטים" שלה. הם "לא מבינים שהם חריגים" ולא תופסים את עצמם "פורצי דרך" אלא חותרים ל"פשטות וישרות". לאנשים אלה המיינסטרים אינו נקודת הייחוס שמולה הם נדרשים להתגונן או לתקוף. מיקום זה מאפשר אמירה פוזיטיבית ועצמאית, הגם שיש קושי לתרגם אותה לרמת הממסד והקהילה.

עוד קבוצה שיצרה אמירה עצמאית ובלתי מתנצלת היא התנועה ההיסטורית פא"י. נתי רואה בה דוגמה לשילוב שחסר היום: "אנשים שנטועים עמוק בשתי הרגליים", "לא הידרדרו לפא"י, ראו בזה אורח חיים". פא"י הייתה קבוצה גדולה בעלת ייצוג פוליטי ואידאולוגיה סדורה שדגלה בחיי תורה וביישוב מעשי של ארץ ישראל ובמעורבות רבה יותר עם המדינה ומוסדותיה. ברבות הימים נעלמה תנועה זו, ואנשיה נטמעו בזרם החרדי הדומיננטי או בציונות הדתית. מגוון גורמים חברו לתהליך זה. בחברה החרדית הפרשנות הרווחת היא שאידאולוגיה פשרנית או כזו שחותרת ל'גם וגם' אינה איתנה דייה לעמוד ברוחות הזמן. זו פרשנות אפשרית, והיא משרתת היטב את הקו הבדלני. עם זאת יש גם הסברים חלופיים, ובהם ניסיונות מתמשכים להצר את צעדיה ולפגוע בלגיטימיות שלה (מרצבך, 2023), וכן אקלים פוליטי-חברתי בישראל של אחרי מלחמת ששת הימים, שהקשה על אנשי ה'גם וגם' (רייכנר, 2018).

זה זמן מה שיחידים וקבוצות בחברה החרדית מחפשים את ה'גם וגם'. ייתכן שתנועה זו תתחזק בעקבות אקלים פוליטי-חברתי כלל-ישראלי שמחפש להתאחד סביב המשותף. תנועה כזו זקוקה להנהגה, למוסדות, לכוח פוליטי ואולי יותר מכול לשפה דתית מחויבת ועמוקה שמצליחה לנוע בין חומר לרוח. תנועה שיוצרת

אמירה שתאחד סביבה קבוצות שונות אגב שמירה על זהות מובחנת לצד מעורבות גוברת בחברה הישראלית. פא"י כרעיון כולל לא בהכרח הולמת את המציאות כיום, אך דמותה יכולה לשמש השראה ודגם להתעוררות זו (מרצבך, 2023). **פא"י היא גם תזכורת לכך שבשונה מהנרטיב הממסדי, בעבר לא הייתה החרדיות אחידה.**

5.2 | חידוש או חזרה למקור? החרדיות הישנה

חוקרי חרדים מתארים את היחס החשדני והמסתייג של החברה החרדית כלפי המדינה (לדוגמה רביצקי, 1993 ובראון, 2015 אצל הלוי, 2019). הלוי (2019) לעומתם טוען שמצב זה אינו מסורת נתונה מהעבר אלא התחזקות של זרמים בדלניים, שדחקו את המתונים. עיון בהיסטוריה מלמד שמה שנראה מובן מאליו כיום היה נתון למחלוקת חריפה בעבר. בתקופה שקדמה להקמת המדינה היו מחלוקות עמוקות באגודת ישראל בנוגע ליחס לציונות, למידת שיתוף הפעולה עם מוסדותיה ולהיבט המעשי של יישוב ארץ ישראל. בשיחה עם ד"ר יאיר הלוי הוא מבחין בין שתי צורות או שני דורות של החרדיות: ה'ישנה' – מקום המדינה ועד מלחמת יום כיפור (1948–1972), והחרדיות ה'חדשה', מלאחר מלחמת יום כיפור ועלייתו של הרב שך ועד מותו (1972–1996).

אפשר להצביע על כמה מאפיינים ייחודיים לחרדיות הישנה לעומת החרדיות החדשה:

- יחס חיובי למדינה ולמוסדותיה, ובכללם הצבא, כולל התגייסות בחורי ישיבה בזמן מלחמה;
- ריבוי קולות, גם בקרב ההנהגה, והיעדר ציפייה להתכנס סביב קול אחד;
- ביקורת פנים-חרדית ודיון ער גלוי ופולמוסי, כפי שמשקף בעיתוני התקופה;
- עסקנים שהם שחקנים עצמאים ובעלי סמכות ולא בהכרח תלויים בגיבוי רבני;
- קבלת החלטות מבוזרת ועצמאית, ולא דווקא דרך מועצת גדולי התורה.

יש הרואים בחרדיות החדשה תגובה חד-פעמית הנובעת מהתרגשות בעקבות הקמת המדינה והניסים של מלחמת ששת הימים, אך הלוי (2019) פורס שורה של עדויות בהצהרות ובמעשים שמראות שמדובר בתופעה עמוקה יותר.²⁴

מלחמת יום כיפור הייתה קו שבר בחברה הישראלית והאיצה תהליכי עומק והתבדלות של קבוצות שונות, ובכללן החברה החרדית. אפשר להבחין בין שינויים פנים-קהילתיים לשינויים חוץ-קהילתיים: שינויים פנימיים נבעו מכינונה של חברת הלומדים, שיצרה מרחב רעיוני, גאוגרפי ומוסדי מתבדל שאינו רואה עצמו מחויב או קשור להיבטים מעשיים של החיים הציבוריים. לצידה החלה לצמוח הנהגה ריכוזית וחזקה שמצדדת בבדלנות ויוצאת נגד ריבוי קולות ומתינות. כך נוצרה תנועה מלמטה שגובתה מלמעלה. המתונים נדחקו לשוליים, הצטרפו לציבור החרד"לי או שתקו פן יבולע להם. שינויים חיצוניים נבעו מהתרחקות חברת הרוב (מלבד הציונות הדתית והמסורתית) מהאתוס הציוני הישן. החרדים הצטרפו לתנועה זו מסיבותיהם הם, אם מאכזבה מהחילון של המדינה, אם ממסגור הכשל המדיני כ"כוחי ועוצם ידי", אם מהיחלשות הפליאה מקיומה של המדינה והקיום התורני שהיא מאפשרת לחברה החרדית.

24 אמירת הלל והנפת הדגל לצד שיח חיובי כלפי המדינה ומנהיגיה על דפי העיתונות הם רק כמה דוגמאות לכך.

באופן פרדוקסלי, החרדיות החדשה, המושתתת על העיקרון של המשכיות ושל "חדש אסור מן התורה", קטעה רצף היסטורי שאופיין ביחס אוהד (ברמה זו או אחרת) למדינה ובנטייה לשיתופי פעולה אגב שמירה על אוטונומיה והשתלבות בעבודה ובמידה מסוימת גם בצבא.

כיום אנו נמצאים בסופו של עידן שלישי בתולדות החרדיות. האם זו נקודת מפנה? יש סימנים המעידים על כך, אך כנגדם יש כוחות בלימה עזים. סביר להניח שהשינוי לא יהיה גורף ומקיף כבעבר ולא יתחיל באליטה. השינויים שהחברה החרדית עוברת אולי מאיימים על מה שהיא כיום, אך לא בהכרח על מה שהייתה, ואם ייעשו בזהירות, הם יכולים להיות בגדר שיבה ליסודות שעליהם נבנתה. בכל אידאולוגיה, צודקת ונלהבת ככל שתהיה, יש סכנה של ניוון. אידאולוגיה שמכוונת מראש להתבדלות מסתכנת בכך כפליים. אפשר לראות איום בקבוצות שמאתגרות את המיינסטרים, אך אפשר לראות בהן גם כוחות שיכולים לצקת תוכן חדש לאמיתות ישנות.

סיכום והמלצות

בנייר זה בחנו את תגובת החברה החרדית על המלחמה בדגש על יחסה ליוזמות למיניהן ועל התגייסות לצבא. ככלל, התגובות היו מעורבות ונעו בין הגברת ההזדהות עם החברה הישראלית והמדינה ובין ניתוק או התכנסות פנימה. אפשר להצביע על כמה שינויים מרכזיים שחלו בחרה החרדית: (א) התקרבות לחברה הישראלית והפנמת האיום הקיומי ומשמעותו, שהתבטאה במישור המעשי: התגייסות אזרחית לשמירה על העורף ולתמיכה בו, תמיכה בלחימה והתגייסות לשלב ב' בצבא, שאפיינה יותר חרדים עובדים; (ב) הזדהות גוברת עם החברה הישראלית ועם המדינה, שהתבטאה ברמת התפיסה וביחס לחרדים שמתגייסים, אך לא לוותה בביטוי מעשי (קשה לאפיין קבוצה זו או את היקפה, ונראה שהיא מייצגת חלק מסוים מהמיינסטרים); (ג) צמיחה של תשתית פוטנציאלית לחברה אזרחית חרדית; (ד) היחלשות ההנהגה וצמיחת יוזמות מלמטה למרות חוסר התמיכה או ההתנגדות מלמעלה; (ה) עלייה בכוחה ובעצמאותה של החרדיות העובדת.

שינויים אלה משקפים כמה תהליכים ומגמות שהתחזקו בעקבות המלחמה:

- 1 | צמיחת **תשתית לחברה אזרחית חרדית**, לא ממסדית, בדגש על פעילות של נשים;
- 2 | התחזקות **תהליכי שינוי ונפרדות** ברמת הפרט, שלא דווקא מתבטאים ברמת הקהילה;
- 3 | התחזקות מנהיגות ביניים **שצומחת בתווך שבין הקהילה לממסד**;
- 4 | **התחזקות הפריפריה החרדית** – היכולת שלה להתאגד ולחבר בין קבוצות שונות סביב סיפור משותף ושותפות גורל עם החברה הישראלית יכולה להיות מכפיל כוח;
- 5 | תחושת הזדהות עם הכלל ופתיחות **למאמץ הלאומי, ובאופן מותאם לחברה אף פתיחות לצבא**. מגמות אלה מחזקות את הצורך לפעול עם הפרט אגב עקיפת המנגנונים הממסדיים והנציגות הפורמלית, אם באמצעות מנהיגות ביניים, שקרובה יותר לפרט ולעיתים מתונה יותר, אם באמצעות התשתית האזרחית שצומחת בימים אלה. זו תאפשר קשר ישיר עם הנהגה אזרחית ועם הפרט החרדי לצד מנגנונים חלופיים לקידום יוזמות.

אפשר לשקול יישום כמה כיווני פעולה והמלצות העולים מהממצאים המרכזיים ומהמגמות שתוארו לעיל:

- 1 | **מיקוד בפריפריה** - ריכוז משאבים ומהלכי מדיניות בפריפריה החרדית ההולכת וגדלה וחיזוק שלה, ולא חזרה לקונספציה המובילה שלפיה השינוי יבוא מהמיינסטרים הקשה.
- 2 | **עבודה מלמטה** - עם הקהילות עצמן ועם מנהיגות ביניים ולא עם ההנהגה הפורמלית.
- 3 | **קידום שיח ויוזמות ברמת הפרט** - באמצעות מיפוי ופיתוח של יוזמות ותשתית אזרחית שצמחה בחודשים האחרונים.
- 4 | **התאמה לצבא והתאמה של הצבא** - יש לפעול להנגשה, להכנה, להתאמות לחברה ולהכרה במסלולים עוקפים במתן דגש על קהלי יעד שפתוחים יותר לשינוי, כדי שהמהלך לא ייתפס איום ישיר על לומדי תורה:

- א.** תכלול והנגשה – יש למנות גורם ייעודי על ריכוז פניות של מתעניינים בשימוש בשפה שמותאמת לציבור החרדי ובהנגשת מענים לא רק באמצעים מקוונים, כדי להקל את חסמי הכניסה על המתגייסים הפוטנציאליים. עמותת אלומה פתחה לאחרונה ביוזמה מעין זו ששמה ח"מ"ש: חרדים משתלבים בשירות.²⁵
- ב.** הכנה לצבא באמצעות מכינות או ישיבות הסדר שיעזרו בהכנה מנטלית של המתגייסים ובפיתוח חוסן דתי;
- ג.** יצירת מסלולים מותאמים לחרדים שיתחשבו בקריטריונים כגון גיל הגיוס וסטטוס משפחתי;
- ד.** הכרה במסלולים אזרחיים כגון זק"א, הצלה, מד"א כבמסלול צבאי.

- אלמסי, א' (2023). [גיוס חרדים לצה"ל – נתונים מדווחים והאתגרים](#). מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- אסבן, א' ובכר-כהן, י' (2020). [מובילי דרך: מנהיגות אזרחית חדשה בחברה חרדית](#). המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ברקוביץ, א' (2023). "ארצכם ארצנו ודמכם דמנו": האם חלה תפנית ביחס החברה החרדית לגיוס לצבא? **דעות**, 106, 14-18.
- גאדו, ת' (2023). מנהיגות חדשה לחרדיות חדשה: שעת הכושר של החרדיות המודרנית. **דעות**, 106, 19-26.
- גרטל, י' (2016). [שירותם אומנותם: משמעות השירות הצבאי בעיניהם של חיילים חרדים](#) (חיבור לשם קבלת התואר "מוסמך"). האוניברסיטה העברית.
- הופריכטר, י' (תשפ"א). [שומרי החומות. צריך עיון](#).
- היון, א' (2023). [צבא, חרדים ומלחמת 'חרבות ברזל': האומנם שינוי מגמה?](#) מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- היון, א' ופראוור, א' (2023). [מהכולל למכולת תפיסתם העצמית של אברכי כולל שהשתלבו בשוק העבודה](#). מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- הלוי, י' (2019). [מהפכת החרדיות החדשה בשנות השבעים](#) (חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"). אוניברסיטת בר-אילן.
- המכון החרדי למחקרי מדיניות (2023א). ["לקראת כנס הרפורמה המשפטית בראי החברה החרדית"](#). המכון החרדי למחקרי מדיניות.
- המכון החרדי למחקרי מדיניות (2023ב). [עלייה בתחושת ההזדהות עם החברה הישראלית ובתמיכה בגיוס לצה"ל ממצאי סקר מלחמת חרבות ברזל](#). המכון החרדי למחקרי מדיניות.
- המכון למדיניות העם היהודי (3 בדצמבר 2023). [סקר חדש: למרות המלחמה רוב עצום מהחרדים בעד המשך הפטור המלא מגיוס](#). המכון למדיניות העם היהודי.
- זיכרמן, ח' וכהנר, ל' (2012). [חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל](#). המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- טור-פז, מ' (21 בדצמבר 2023). [דין בוועדת המשנה למשאבי אנוש בצה"ל](#) (ועדת החוץ והביטחון). אתר הכנסת.

כהנר, ל' (2020). [החברה החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות](#). המכון הישראלי לדמוקרטיה.

כהנר, ל' ומלאך, ג' (2023). [שנתון החברה החרדית בישראל 2023](#). המכון הישראלי לדמוקרטיה.

מבקר המדינה (2019). [הוועדה לתכנון ולתקצוב - ות"ת הנגשת ההשכלה הגבוהה למגזר החרדי](#) (פרק שלישי: מוסדות המדינה, חברות ממשלתיות ותאגידים). בתוך **דוח ביקורת שנתי 69** (עמ' 2011-2061). משרד מבקר המדינה.

מלחי, א' (2013). [גברים חרדים בשירות צבאי טכנולוגי: השתלבות בוגרי מסלולי שח"ר בשוק העבודה](#). משרד התמ"ת.

מרצבך, ש' (2023). [חיי פא"י: אפשרות היסטורית לחרדיות עכשווית](#). **השילוח**, 133, 127-152.

נריה שחר, ר' (3 בדצמבר 2023). [באמונה ובאחדות: אתרים חרדיים במלחמת "חרבות ברזל"](#). המכון הישראלי לדמוקרטיה.

פליבנסקי, י' (דצמבר 2023). [חרדים לביטחון ישראל: השפעות מלחמת "חרבות ברזל" על החברה החרדית בישראל](#). מכון משגב לביטחון לאומי ולאסטרטגיה ציונית.

פפר, י' (תשפ"ד). [מחוזת לברית](#). צריך עיון.

רגב, א' (2017). [דפוסי השתלבות החרדים בשוק העבודה: ניתוח פנים-חרדי והשוואה רב-מגזרית](#). **דו"ח מצב המדינה 2017**. מרכז טאוב.

רוז, א' (2017). [משבר הזהות של החרדים החדשים: בתגובה ל"חרדיות שמרנית: האתגר" מאת יהושע פפר](#). **השילוח**, 3, 24-27.

שחר, ש' (10 בנובמבר 2023). [עליה משמעותית ביחס הציבור החרדי לשירות בצה"ל](#). **מכון נתוני אמת**.

אתרי אינטרנט ועיתונות מודפסת ומקוונת

אילן, ש' (2 בנובמבר 2023). ["הרבה חרדים מתנדבים במלחמה, זה לא אומר שההנהגה החליטה שאפשר להתגייס"](#). **כלכליסט**.

ברייטקוף, ח' (6 ביוני 2023). [נאום מעורר הדים של הגר"ד לייבל: "לצאת לעבוד זה לכתחילה"](#). **כיכר השבת**.

גפן, ח' (11 ביולי 2023). [מבן הגר"ד לנדו וחברי המועצת במכתב חריף נגד פרצת הממ"ח](#). המחדש.

המדד (17 באוקטובר 2023). [החרדים במלחמה: נקודת מפנה היסטורית?](#). **המדד**.

הרב גרינבוים, ב"צ (י"ח בכסלו תשפ"ד). ה'דינה' שמאחורי הקלעים. [חלקי בקהילתי](#), 206 (פרשת וישלח).

וויסברג, מ' (24 דצמבר 2023). ["להתייחס לעמלים לפרנסתם לא כמו בעלי בתים"](#). **בחדרי חרדים**.

טוקר, נ' (25 באוקטובר 2023). [היחסים בין חרדים לבין חילונים נרקמים מחדש אחרי 7 באוקטובר](#). **דה מרקר**.

טרבלסי-חדד, ת' (15 בנובמבר 2023). חרדים למלחמה. **ידיעות אחרונות**.

כהן, ב' (32 באוקטובר 2020). ["החרדים החדשים" איכס? להיכן נעלמת השפעת החרדים החדשים](#). **האם בכלל זאת קבוצה עצמאית ומשפיעה?** קו 400.

ללום, י' (13 ביוני 2017). [בחסות ארגוני החברה האזרחית מדירים חרדים חדשים את אחיהם המזרחים](#). שיחה מקומית.

מאמר עורך (א' בכסלו תשפ"ד). "תורה מגנא ומצלא". **יתד נאמן**.

מאמר עורך (תאריך משוער י"ג בכסלו תשפ"ד). "אפרים לפני מנשה". יתד נאמן.

מלק בודה, ר' (24 באוקטובר 2023). [נושאות בנטל: חמ"ל הנשים החרדיות שהוקם לסיוע בעורף](#). **מקור ראשון**.

מן, א' (5 בדצמבר 2023). [כל עם ישראל בשיחת סלון אחת גדולה](#). **העין השביעית**.

מעריב (30 באוקטובר 2023). ["תנועת התעוררות": שינוי משמעותי בעמדות חרדים ביחס לתרומתם לצה"ל](#), מעריב.

פרידמן, ש' (17 באוקטובר 2023). [המלחמה: הזדמנות למפנה ביחסי חרדים וישראלים לא חרדים](#). **מקור ראשון**.

פרלשטיין, א' (14 ביולי 2023). [ראש הישיבה תקף את הרב לייבל: "קם אחד במטרה לקעקע את מסורת הישיבות"](#). בחדרי חרדים.

קראוס, י' (22 בדצמבר 2023). [רב חרדי בכיר מעורר סערה במגזר: "לימוד תורה לא פוטר מנשיאה בעול"](#). **ynet**.

רבקי (11 באוקטובר 2023). [גם הבעל שלי במילואים!](#). כותבת (לא) למגירה. שבי רגע.

חובינשטיין, ר' (23 באוקטובר 2023). [גיוס ראשון של חרדים למלחמה](#). **ynet**.

רט, ר' (14 בדצמבר 2023). [משמר הקהילות החרדיות עולה על נשק ויוצא לרחוב](#). מקור ראשון.

רייכנר, א' (24 במאי 2018). ["ובא לציון פועל: החרדים החלוצים שלא ראו עצמם ציונים"](#). **מקור ראשון**.